

I. FRIGYES VILMOS

POROSZ KIRÁLY.

BALLAGI ALADÁR.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1888.

A legújabb két nagy hatalom fejlődése rendkívül sok rokon vonást mutat föl. Mindkettőt oly dynastia alapítja meg, mely nem belföldi eredetű: a hohenzollerni ház származására nézve ép oly idegen Brandenburgban és Poroszországban, mint a savoyai Olaszországban. Mindkettő, nemzete legéjszakibb tartományából, az egyik a keleti-tenger partjairól, a másik az Alpok tövéből indul ki hódításaira. Mindkettőnek országa vegyes fajokból alakul: a porosznak csak fele német, másik fele szláv – Berlin környékén még a múlt században annyi a szláv, mint most Boroszló vagy Batibor körül – a savoyardnak csak fele olasz, másik fele francia. Mind kettőben ivadékról ivadékra, fokozatosan gyarapodik az uralkodó család ereje, mely nagyhatalmi igényekre is egyidejűleg tesz szert. III. Frigyes brandenburgi választó, I. Frigyes név alatt 1701-ben vette föl a porosz királyi címet: II. Victor Amadé savoyai herceg csak néhány évvel később, 1713-ban lett szicíliai, majd a helyett 1720-ban szardíniai királylyá.

Emez előre törekvő hatalmasságok, másfél század elteltével, végcéljokat is egyszerre érik el. A szardíniai király megvalósítva az olasz egységet, olasz királylyá lesz, s mindössze tíz évvel azután, a porosz király a német egység alapján német császárrá emelkedik.

Ekkora eredmény aránylag rövid idő alatt, egymástól távolieső országokban csodálatos egyformasággal elérve, egyáltalában nem tekinthető a véletlen művének. A siker okozói: utódról utódra követendő zsinórmértékűi átszállított, századokon át szívósan megőrzött bölcs családi tradíciók, melyek pusztán a nyers erőre támaszkodnak, mikor a világrendben egyedül a nyers erő a hatalmi tényező; de számot vetnek az eszmékkel, eszmékhez alkalmazkodnak, s azokat saját céljaikra fenéig kizsákmányolják, mikor a nyers erő csak az eszmék erejével kombinálva válik a hatalom igazi forrásává. Mindkét dynastia, mint a kormányos, szüntelen a láthatáron járatja szemét, hogy fölismerje a kedvező szelet, a főáramlatokat, s azok irányába terelje hajóját; mert csak azok segélyével juthat minél előbb, óhajtott révébe. *

* Már Grumbkow, I. Frigyes Vilmos minisztere, észrevette a két uralkodó ház helyzete, és politikája közti egyformaságot: «Je suis persuade – úgymond – qu'un roi de Prusse, de même qu'un roi de Sardaigne, aura toujours plus de besoin de la peau de renard que de celle de lion». Kósernél: *Friedrich der Grosse, als Kronprinz*. Stuttgart, 1886. S. 259.

Ily reális politika nem épít véletlenekre; nem erőszakolja kedvező alkalmak előjövételét, de ha előfordulnak, menten megragadja s hasznára fordítja azokat. Eredménye, emberi számítás szerint, törvényszerűleg, csak a siker lehet. Minő áron, minő eszközökkel? arra nézve ím itt egy tükördarab: I. Frigyes Vilmosnak, a második porosz királynak élettörténete.

I. «CITO, CITO.»

I. Frigyes a hohenzollerni dynastiának megszerezte a királyi czímet, a korona fényét; de a porosz állam politikai jelentősége, benső ereje, nagyot hanyatlott gyöngé kormányzata alatt. A királyi czím sokba került: annak' megszerzése utáni törekvésben hanyagoltattak el az ország legvitálisabb érdekei.

Ott is, mint Versaillesban, az udvar volt az állam. Poroszország mintegy csatlós-bolygójává lett a «Nap-király», XIV. Lajos cabinetjének. Az újonnan emelt berlini királyi palota annyira utánzata a párizsinak, hogy midőn a francziák 1806-ban szürkületkor megpillantják, meglepetve kiáltnak föl: Ah, le Louvre! S nemcsak az épületek élettelen alakja, hanem az életre hivatott állami intézmények szervezete is, tekintet nélkül

az ország szükségleteire, azon mód plántáltatik Franciaországból porosz földbe.

Az udvaroncok kormánya egyetemes mintául fogadott el egy idegen államot. Megigézte annak ragyogása, s miközben utól akarja érne: fényes semmiségek után kapkod. Mert maga a királyi cím is, a brandenburgi politika egyetlen komolyabb célja, csak semmiség, ha nem támaszkodik ahhoz való hatalomra.

De egy ember nem tehet mindent, s a siker rendszerint azon fordul meg, minő kezekbe kerül az örökség. I. Frigyesnek I. Frigyes Vilmos a fia, Nagy Frigyes az unokája, kik a királyi örökség magában véve üres címéből, lépcsőt faragnak az előmenetelre, fölhasználva hatalmi állásuk megszilárdítására. A Hohenzollernek hagyományos politikája szerint cselekvő ily utódok mellett, I. Frigyes, ama ragyogó pillangó elfogásává¹, nagyon is megtette a magáét családja érdekében. «A mi eredetileg – úgymond Nagy Frigyes – csak a hiúság műve volt, következményeiben politikai remekműnek bizonyult; I. Frigyes fölmenté az által államát a függő viszonytól, melyben az osztrák ház a többi német fejedelmeket tartotta.» Mintha csak mondta volna: címet szereztem számatokra, tegyétek magatokat ahhoz méltóvá; megvettem nagyságtok alapjait, reátok vár a munka befejezése. *

* «C'était une amorce que Frédéric III. jetait à toute sa postérité, et par laquelle il semblait lui dire;

1. I. Frigyes Vilmos, mint századokon át máig minden Hohenzollern, még apja életében éri el nagykorúságát. Tanúja lehet a léha kormányzatnak, mely tönkre teszi az országot. E miatt leplezetlenül hirdeti elégedetlenségét atyja miniszteriumával. Tábormokok, kik vállrojtjukat Buda, Hochstädt vagy Turin előtt, dicsőséges csatákban szerezték: meghátrálni kénytelenek az udvaroncok hada előtt, s elkedvetlenedve kérik az elbocsátást. A rossz esztendők, az egyre növekvő adóteher, az egymást érő háborúk, a pestis, a tőszomszéd tengeri hatalmasságok kereskedelmi lendülete: az államfenntartó polgárság és a föld népe pusztulását vonják maguk után. A kicsiny Sternbergben 290, Salzwedelben 191, az egykor virágzó Stendalban 365-re rúg a pusztta telkek száma. „Hová jut az ország?” – elégedetlenkedik a trónörökös. „Próbáld megmenteni” – feleli a gyöngö fejedelem, s 1711-ben régenssé nevezvén ki, részt ad neki a kormányzásban.

A fiatal trónörökös azt hiszi, itt az idő tervei megvalósítására. Az alkalom régi jelképe szárnyas, kopaszfejű ember, vállán lepellel: üstökébe nem markolhatunk, ha csak kapkodunk utána, leplét hagyja kezünkben, s tova repül. Két kézzel kell megragadni, akkor megadja magát s kész szol-

Je vous ai acquis un titre, rendez-vous en digne; j'ai jeta les fondements de votre grandeur, c'est à vous d'achever l'ouvrage.» *Oeuvres* 4e Frédéric le Grand, Berjin, 1846. I. 10g.

gánkká válik. Frigyes Vilmos a kedvező alkalom előjvetelét nem szorgalmazta; de most maga előtt látja azt az allegoricus kopasz embert, megragadja teljes erejéből s szolgájává teszi erőszakkal. Kíméletlensége szemet szúr: az angol követ már «brutalitásáról» panaszkodik. Félrendszabályokra utasítják, de ezek meg neki nem kellenek, ^él-akarát, félrendszabály ott, hol gyökeres orvoslásra van szükség. Ki hallott ilyet?!

A vasakarátú trónörökös, mint a legtöbb határozott jellem, az akaraterőt tekinté az élet sarkpontjául. Szerinte félakarát egész bukás, s mert így gondolkozik, ha nem tehet úgy a mint neki tetszik, inkább semmit sem tesz. Inkább vissza vonul kaszárnájába, kedvencz gránátosai közé, érezve, hogy napja még nem jött föl, az ő ideje még nem érkezett el. S van elég türelme szemmel tartani a visszásságokat, a nélkül, hogy fordítani akarna rajtok: hiszen, szélnek ereszté ugyan a kopasz embert, de majd visszatér. A mi késik nem múlik.

1713 február 25-dikén halálos ágyán fekszik I. Frigyes. Még néhány pillanat, s ősei szelleméhez száll vissza az első «divino jure» porosz király. Ekkor magához hivatja a trónörököst. Alig tud az átverekedni a kamarások, a komornyikok s az udvar theatrális díszítéséhez tartozó egyéb «Hofgesindel» hadán, kik szerepökhöz híven, most a szomorú pantomimikában versenyeznek egymással.

A beteg kiszenved, s a trónörökös elmélázó tekintete nem veszi észre a kamarások hódolati készülődését, melyben szomorúságnak az örömmel együtt kell nyilatkoznia, s a két ellentétes érzelem ügyes balancírozása még a legkülönb udvaronc arczából is torzképet csinál.

De a révedező szemek egyet villámlanak, a trónörökös – ki e perczben királylyá lett – összeszedi magát, sarkon fordul s gyors léptekkel siet vissza szobájába, nagy lármával csapkodva be maga után az ajtókat. Odabenn kitörli szeméből a könnyeket, s délután egy óraker, alig fél-órával atyja halála után, hozzálát legközelebbi teendője teljesítéséhez, a kormányzáshoz. A «kötelesség») mindenekelőtt, s neki ez az első kötelessége.

Az már mégis sok, hogy tulajdon édes apja halálos ágyánál sem sírhatja ki magát, a körülálló komédiás-trupp miatt! Hivatja a rendezőt, kit udvari nyelven főudvarmesternek hívnak, előhozza az udvari személyzet lajstromát, s egy tollvonással végig húzza. «Egyszersmind tudja meg az úr, hogy temetés végeztéig szolgálatban marad csapatjával együtt, de nyomban az után, hova két szemök lát, oda mehetnek.»

A folyosókon a Hofgesindel, mely jól ismervén a régi trónörököst, vesztét érzi az új király alatt: szorongva lesi a kilépő udvarmestert. Kevés vártatva az udvarmester némán megy közójök, s csak az áthúzott listát mutatja föl. Valamelyik udvaronc a keresztből tüstént kitalálja a helyze-

tet, s odaszól a többihez: «Uraim! a mi jó urunk meghalt, s az új király valamennyiünket pokolba kerget! »¹

A keményen sújtottak, tehetetlen lemondással nyugodnak bele sorsukba. Csak egy akadt köztük, ki nem állhatta meg szó nélkül existenciája megsemmisítését. Ez a páratlan alak: Besser, főszertartásmester, kinek nevét – nem érti miért? – legelőbb húzta le a király. A férfiú, ki tudományában első tekintély, ki éjt napot egygyé tett a parádék rejtelmes sallangjai tanulmányozásában: beadvánnyal járul a Felsőséghez, melyben bizonyos önérzet is nyilvánult. S e beadványt a király a tűzbe dobta.² «Nicht raisonniren!»

A királyi halottat május 2-dikán temették el. Az udvar utoljára jelent meg régi díszében. 12,000 katona vonult ki ez alkalommal, mintegy kifejezve, hogy Poroszország udvari pompáját viszik sírba, s a katonai korszak megkezdődik. Frigyes Vilmos gyermekies kegyeletből, még az apja temetésén pazar fényt fejt ki. Más temetések pompája inkább illeti az élők hiúságát, mint a holtak emlékét. Itt egészen a halottnak van szentelve, annak ízlése szerint van elrendezve. Az új király még a temetésen, utoljára életében, fölvette a nagy allonge-parókát, s aztán örökre letette,

¹ Förster: *Friedrich Wilhelm L, König von Preussen*. Potsdam, 1834. I. Bd. I. S. 174.

² Ulrich König: *Lebensbeschreibung Beqsers*. Lejpr zig, 1732. S, 93.

szinte symbolisálva, hogy a parókás kor is lejárt a porosz udvarnál.

Temetés végeztével könyörtelenül elbocsátja az egész udvari személyzetet. Nem lesz többé Berlinben csillogó királyi udvar à la Louis quatorze! Az új király komornyikokkal is beéri Hofmarschallok és Kammerherrek helyett. Mindössze nyolcz lakáj, nyolcz tallér havi bérrrel, ugyanannyi vadászlegény, kik egyszersmind segédlakájok, ha nincs vadászat, s három fürge apród marad királyi szolgálatban.¹ De a svájcz gárda, a garde du corps, a grand-niousquetaire-ek, az udvari kápolna személyzete, az udvari költő, a szertartásmester és főczimernök, az apródok s kamarások egész raja, egyszerre elbocsáttatik s fölösztatják a grófnök tábláját. Aztán az aprószentekre kerül a sor. Udvari kárpitosok, szőnyegtakácsok, festők, szobrászok, parókások, borbélyok, ötvösök, zománcozók, pástétomsütők és galanterie-kereskedők minden galanteriával együtt mehetnek jobb hazát keresni.

Egész Berlin, a «Haupt-und Besidenzstadt» érzékenyen jajdul föl az «udvar» elvesztése miatt,² mert az új udvar a réginek, valóban csak

¹ Thomas Carlyle: *History of Frederick the Great* (Tauchnitz ed.). Vol. II. p. 130.

² «comme rien n'est plus sensible, que de se voir ôter le pain, tout le monde crie hautement et sans ménagement.» Mr. Lecocque a lengyel királyhoz, 1713. jun. 17.

caricaturája. Minő csapás, hogy az újdonsült királynak érzéke sincs fény és csillogás iránt, ha csak talléron vagy katonán nem látja.

Frigyes király életében csupán az udvari czukrász évi számlája több mint 17,000 birodalmi tallérra rúgott*; most, aligha megy ugyanannyi garasra. A boldogult fejedelem istállóiban ezer paripa abrakolt; ezer paripa legalább a papíron, mert nagy részök nem annyira a király kényelmére, mint inkább a lovászmester zsebei megtömésére szolgált. „Elég lesz abból most negyven darab”, hanem az aztán fáradjon gyakorlótéren, úton, vadászaton egyaránt, azért az abrakért, mely ezentúl nem a lovászmester zsebébe, hanem az abrakos tarisznyába folyik.

A várpincze drága borai, tokaji, pozsonyi, sopronyi nektár, vin de Bourgogne, rajnai és frontignaci muskotály, kótyavetyére kerülnek. Kell a várpincze az ezüstnek, mely első alapját képezi a királyi kincstárnak. Mert az ezüst service-ek, candelaberek, bútordíszítések, pengő tallérrá alakulnak át a pénzverdében s hordó-számra vándorolnak a pinczébe. Az udvari vadászkastélyok, nyaralók, tágas parkjaikkal együtt bérbe adatnak stb. stb.

A nyugdíjasok lajstromára ép oly keresztet vetett az új király, mint az udvari személyzetére.

* Droysen: *Gesch. der preussischen Politik.* Leipzig, 1867. IV. Th. I. Abtb. S. 355.

Két harmadát egészen törölte s leszállított minden nyugdíjat itt száz, amott tíz, vagy épen csak egy tallérral. Újra meg újra, összesen háromszor mindig újabbat nyomtatva, lapozza végig a lajstromot, egyre szűkebbre vonva a kiadásokat. Két hónap alatt meggyőződött mi a minimum: 55,000 tallérnak találta, az előbbeni 276,000 tallér helyett.¹

Viharos munkásságban telik élete. Munkaereje, kivált országlása első hónapjaiban, szinte csodásnak tűnnék föl, ha nem tudnók magyarázatát. Ő is, mint később fia Nagy Frigyes és I. Napoleon, úgyszólván váltógazdaságot űzött foglalkozásával. Mindhárom a szellemi munkára is alkalmazza a chemia azon törvényét, hogy minden gáz, minden más gázra nézve vacuum: a szellem ha tevékenységi erejét egy munkában kimeríté, egy más fajtára még elég ruganyos, friss és bízvást alkalmazható. Newton a mathematical kutatások fárasztó művéről csillagászatra, csillagászatról optikára, arról a chronológiára ment át: Frigyes Vilmos a kora reggeli katonai gyakorlatok fáradalmait templomi ájtatoskodással, államügyek intézését a sport különböző nemeivel, családi élete nehéz gondjait víg czimborákkal politizálgatva pihente ki.

Mikor aztán Frigyes Vilmos a porosz állam-

¹ Stenzel: *Gesch. des preussischen Staates.* Hamburg, 1841. III. 237.

háztartás minden ágát néhány hónap alatt olyanformán rendezte mint udvartartását, híre szaladt mint vad embernek, sőt mint bestiának.¹

«Borzasztóbb mint XII. Károly és Péter czár.» Valóban, Péter czár példája állam-átalakító munkálataiban lelke előtt lebeghetett. Katonai lábra állítja a körülötte fekvő egész világot. Az udvari cselszövények zsongását egyszerre sarkantyúpengés váltja föl. Udvari fogatok helyett ezentúl szilaj katona-lovak, Lengyelországból hozott jó paripák verik föl a székváros csöndjét. Az udvari személyzetből a polgári elem csaknem egészen eltűnik, s az az öt polgár is a ki megmarad, a rang-sorozatban a katonák mögé helyeztetik. Valamennyi egyéb udvari tiszt, egyszersmind Ő Felsége katonája; az újonnan kinevezett négy kamarás mindenike tábornok, az udvari úrfiak kapitányok.

Miként az udvar katona-teleppé, úgy alakúit át az egész ország egyetlen kaszárnyává. Rövid időn úton-útfélen egyforma vörös nyakravalós gyermekek s legények tűnnek fel, kiknek vörös szalagja azt jelenti, hogy gyermek koruktól fogva el vannak jegyezve Mars istenség számára, hogy be vannak írva a katonai lajstromokba. Szükség esetén a vörös nyakravalósok kék uniformist

¹ «le Roi Frédéric étant mort et son successeur une bestie» etc. Lord Strafford nyilatkozata 1713 márczius 4. Noordennél.

kapnak, s ekkép egy hét alatt zászló alá állhat az egész ország parasztsága.

A katonai igazgatás mintájára szerveztetik a polgári közigazgatás. Katonai egyének, mint küldött biztosok, egyengetik útját az állami közigazgatás új rendszerének. Azok vizsgálják meg az adólajstromokat, azok nézik át a városok s kerületek számadásait, azok döntenek el a határvillongásokat, az elsőbbségi vitákat, stb.,* minden ténykedésükben híven ragaszkodva a király és a katonaság jelszavához: «ordre pariren, nicht raisonniren.»

Eddig a rendetlenség volt az ügyvezetés állandó rendje; ezentúl a rend szelleme lép a zűrzavar helyébe. Frigyes Vilmos minden hivatalra rásüti az egyszerűség, soliditas és becsületesség bélyegét, hogy mindenik pusztán csak célszerűségi szempontból álljon fönn. Állhatatosan mérlegeli minden egyes hivatal dolgát, föladatát s ahhoz képest szállítja le a hivatalnokok fizetését vagy számát. Szükséges munkát pontosan, gyorsan és jól kell végezni: fölösleges munkásra, haszontalan munkára semmi szükség. A közhivatalnoktól megkívánja, hogy egészen a közügynek éljen, hivatalát ne dignitásnak hanem officiumnak tartsa, s közszolgálatban vétkezze le minden magán érdekét.

Szóval az új király alatt a hivatalnoki szol-

* Isaacsohn: *Geschichte des preussischen Beamten-thums*. Berlin, 1884. III. 23.

gálat minden kedélyessége egyszerre véget ér. A teendők halogatásáról, a földolgozatlan okiratokról szó sem lehet többé. Mert Frigyes Vilmos nem panaszkodik, mint Laud érsek *lady mora* ellen, mely tervei gyors és kíméletlen kivitelét megbénítá: hanem panasz helyett cselekszik azonnal, még pedig irgalom és tekintet nélkül. Bármely csekély hanyagságról értesüljön, nem hagyja büntetés nélkül, s ha épen kezeügyébe esik a rest hivatalnok, bambuszbotjával ver végig rajta. A királyi rescriptumokra ő felsége kezeivel írt «*cito-, cito*», rettegésbe ejti a hivatalnokok seregét. Mert a király «*quidquid vult, vehementer vult*», mondja Manteuffel, a szász udvar berlini követe, haza küldött jelentésében.

Senki sem hitte, hogy a király dühöngéseiben terv és kapcsolat volna. A kik jobban ismerték, úgy nyilatkoztak, hogy az új királynak, erőszakos rendszabályaival, egyedül pénzszerzés a célja. Valóban, nagy értékkel bírt előtte a pénz; de a mit bambuszbotjával, cito-citojával elért, azt ugyan pénzértékre nem lehet átszámítani, s ha lehetne is, pénzzel nem lehet megfizetni. Vajon ki mérhetné meg minő nyereséggel járt az ördögi cultus, a hazugság, a tétlenség s szapora ivadékaiknak gyökeres kiirtása a királyi hivatalokból?! Ki számíthatná föl, mennyit ért az, hogy a szú, mely ez idő szerint beleesett Franciaország s Ausztria testébe: a lelkiismeretlen, önző, hazug hivatalnokhad, nem rágódhatik többé a porosz

állam gyökerén!? Annak a hazugságnak üzent hadat Frigyes Vilmos; mert «a hazugság üldözése kötelessége minden embernek, hát még egy királynak». Milyen áldás arra a földre, hogy a király e föladataira vállalkozott; talán érdemes arra, hogy bármi áron végrehajtsa . . .

Jó szerencse, hogy «okos emberek» is vannak a porosz udvarban, s azok vigasztalják a szorongatottakat: «ez nem mehet így tovább; minél hevesebben dühöng a vihar, annál hamarabb tombolja ki magát». Ily uralom csakugyan nem szokott tartós lenni, mert csupán a legfeszültebb figyelem, fáradhatatlan erély, mindenütt jelenvalóság csalatkozhatatlan ítélőtehetség, katonai szigor együttműködő tulajdonai mellett lehetséges gondolkodó lényekből gépeket alkotni, s egy embernek mindent átható akaratát a mások megsemmisített akaratának helyére állítani, s ott huzamosan megtartani.

Sokan, mintha már észrevették volna, hogy a király haragja enyhül, mióta észrevette, hogy a pénztárak még sincsenek oly rettenetes nagy rendtelenségben, mint a hogy föltételezte. Némelyek úgy vélték, hogy csak a király rossz szellemét, Grumbkow minisztert kell megbuktatni, s akkor a király, a huszonöt éves «fiatal ember», majd lecsillapodik. Mások, főképp a hivatalnokok, meg vannak róla győződve, hogy csak egy kevésbé lavírozniok a tevékenység látszatával azta minden szépen visszafordul a régi kerékvágásba.

Keserően kellett csalódnok.

Mert Frigyes Vilmosnál az erőfeszítés, az éjjel-nappali munka nem ostentatio, nem athleticai productio, hanem vérmérséki igény. Csak akkor szűnik meg, mikor a vérkeringése. A felséges úrnak oly erős idegzete van, mint a legizmosabb brandenburgi parasztnak, s föltett szándékától szíve sohasem fogja eltántorítani: van elég ereje, hogy mindig egyedül józan esze tanácsán járjon,

II.

«BÊTE BRUTTE.»

A kivert lakáj had s a követjelentések révén gyorsan híre szalad a torzonborz királynak. Udvari estélyeken, hol a kor szokása szerint, elegáns és üres csevegés vagy fecsegés van napi renden, s a botrány leginkább szájíz szerint való: ez idő tájban senkinek a nevét sem emlegetik annyiszor, mint Frigyes Vilmosét. Későbbi különczködései időről időre pompás czéltáblául szolgálnak a salonhősök élceinek.

A porosz király marczona alakja csakugyan csodálatosnak tűnt volna föl bármikor; hát még a XVIII. század nyalka királyai között. Nézzük csak minők is voltak azok a múlt századi uralkodók.

Voltaire legjobban jellemzi őket: «úgy látszik az Istenek a királyokat csak azon célból terem-

tették, hogy minden nap ünnepélyeket rendezzenek, és hogy ezek változatosak legyenek; az élet igen rövid ahhoz, hogy másképp használják, ... hisz az ember csak a gyönyörök kedvéért születik».

Ilyen királyt látott Voltaire XV. Lajosban, ilyet látott Frigyes Vilmos, tulajdon édes apjában. De volt még a XVIII. században egy egészen más fajtája is a királyoknak. Ezek legkiválóbb képviselője Bécsben székel, VI. Károlynak hívják, tulajdonkép bálvány kép, abstract personifikációja az uralkodásnak; isteni felség, olympusi magasságban trónolva, s elfátyolozva titokzatos tömjénfüsttel a sokaság előtt. Miképp Byzanczban, úgy Bécsben is, a császár szent személyét udvari tisztviselők valóságos «isteni hierarchiája» rajzolta körül. Rengeteg udvari személyzet, mely sokkal inkább iparkodott a császár kedvébe járni, semmint a közjón munkálni.

A fejedelmek mindkét fajtájának, a Hugo Victor szerint «dözsölőnek» (roi de débauches), melyet Voltaire «ünnepélyrendezőnek» tart, s a bálvány képnek udvarában magas fokra van csigázva a művészet: miképp lehet szertartásosan, nagy fáradsággal, semmit sem tenni. Elrémitő tékozlása a munkának s eszközöknek! Hiúság és pazarlás, tétlenség és határozatlanság a cselekvésben, ím ezek közös legfőbb ismérvei a hamiság azon rendszerének, a magasabb dramaturgia szabályai azon alkalmazásának, melyet ő felsé-

geik kormányának neveznek. Hogyne rítt volna ki ily társaságból a porosz király, ki mindenben ellentéte társainak. Parasztos természetessége gyűlöli a hiúságot, s annak csatlósát: a szertartásos pompát; takarékos, józan, fáradhatatlanul munkás. A mellett határozott jellemének komoly célja: népe jólléte; erre mondja ő: tel est mon plaisir! s nem a léhaságra, mint a párizsi király.

Valóban, ő felségének nem volt párja akkoriban, királyi testvérei között. Frigyes Vilmos érdekes jelenség lett volna bármely időszakban. Nem csupán azért, mert különcz volt minden ízében, hanem azért is, mert a nagy szenvedély, legyen bár jó vagy rossz irányú, rend szerint felkölti s ébren tartja érdeklődésünket. Lear vagy III. Richard, Bánk bán vagy Brankovics izzó szenvedélye a legkülönbözőbb indokból ered, különféle-kép nyilvánul, de egyenlően le tudja bilincselni figyelmünket.

Frigyes Vilmos vulcanicus vére telve explosiv elemekkel, melyek újabb és újabb meglepetésekben részesítik a világot. Tüneményszerű, bizarr látvány lehetett egy oly király, kinek kezében legfőbb instrumentum regni a bunkós bot. Az a bot elválhatatlan társa minden körülmények között. Boldogabb vége súlyát érezte a naplopó, ki Berlin utczáin tétlenül ténfergett, a kofa, ki gyümölcskupaczeit összetett kézzel őrizte. Nyakok közé vágott a király: te eredj dolgodra, te meg,

ha egyebet nem, kötést végy a kezedbe, s ne ülj összedugott kézzel. *

De érezte súlyát minden rendű és rangú alattvalója, még maga a serdülő trónörökös is, tanítóival együtt; sőt mi több, érezte leánya, a hercegnő is, kinek jajjaitól viszhangzik a spreedparti királyi palota . . .

E verekedő király grotesk alakján legmeglepőbb, hogy nem mondhatni meg, esze volt-e edzettebb vagy véralkata iszonyúabb. Józan ítélete mindenkor rendületlen, s azt látjuk működni akkor is, midőn szenvedélyes szíve cselekszik. Mert brutális tetteinek minden egyes esetben helyes okát lehet adni, elannyira, hogy brutalitása rendesen rajongásig fokozott meggyőződésének kifolyása.

Frigyes Vilmosnál vadabb természet az udvarok mesterkéltségek világába nem igen került, a trón légkörében pedig aligha nőtt föl valaha. A trón légkörében, mert ő már beleszületett a királyságba. Ez csak növeli vadságát. Még az apja, – parvenu a királyok között – mint minden parvenu, pazar fényvel, rátarti méltóságoskodással akarja feledtetni magas állásának újdonságát. Nem volt fejedelem Németországban, ki nálánál inkább igyekezett volna utánozni mindenben a par excellence királyt, XIV. Lajost.² Szegény öreg

¹ Carlyle: *Frederick the Great*. II. 150.

² «Il n'y a point eu de Prince en Allemagne, qui ait plus tâché que lui de copier en tout Louis XIV.»

hiú király! mennyi megaláztatást kellett elszenvednie a koronás fejedelmek részéről, kiknek sorába tolakodott, s kiknek kegyéért esengett. . .

De már Frigyes Vilmos nem szorult parvenui fitogtatásokra. Meg is veti lelke mélyéből azt a pompát, melyben nevelkedett – nagy szörnyűködésére királyi testvéreinek. Uralkodók barátságát nem hajhászsa. Daczos jelleme nem engedi, hogy csak egy lépést is tegyen feléjük. Még a császár irányában is azt mondja: «Ich time keine avance!» Egy másik rendeletében így intézkedik: «úgy tesztek mint Wallenstein, ki ha a császártól parancsot kapott, megcsókolta azt, és felbontatlanul tette ki az ablakba».* Ez jellemzi összes külpolitikáját. Ő ugyan nem jár a királyok után: keressék azok az ő barátságát. S meggyőződése, hogy előbb-utóbb keresni is fogják, ha az ő életében nem, fia uralkodása alatt.

Királyok fenyegetései soha meg nem ingatták, szemkápráztató, országfölosztó ajánlataik soha el nem vakították, s ha kényszerhelyzetbe akarták hozni, haragosan mutatta meg nekik foga fehérét.

Mémoires de baron de Pöllnitz. II de edition. Londres, 1735. I. 11.

* Droysen: *Gesch. der preuss. Politik.* IV. Th. I. B. S. 341. – «Ich mache es so, wie Wallenstein. Wan er Ordre krigette von Keiser, so küsete er sie und stahck die versigelte Ordre vorn Fenster. Dieses habe ich auch getahn. F. W.» *Publicationen aus den Je.preuss. Staatsarchiven.* (Lehmann.) Leipzig, 1878. I. 685.

Az udvarok diplomatizálása ő előtte merő «Wind-schlägerei» és «Brouillamini»! Sokért nem adná, ha föl lenne mentve a diplomatia lélekölő hazudozásai, érdekhajzásai alól, melyek elvonják a belügyektől s mely «ördögi ügyekkel» foglalkozva,— leplezetlenül hirdeti ország-világ előtt—becsületes embernek is gazemberré kell válnia, ha nem akarja, hogy póruul járjon.*

Növelte a királyok visszatetszését, hogy akarva nem akarva, el kellett ismerniök e durva társuk országának folytonos gyarapodását, s bosszúságukban fősvény szűkmarkúságnak róvták föl az eredményeket, melyeket ők, sublimior politikajókkal, sehogy sem tudtak elérni.

Eövid időn Európa minden udvarában közmondásossá vált Frigyes Vilmos zsugorisága. Az a kor, melyben minél kevésbbé volt valaki a pénz embere, annál inkább udvari körbe való világfinak tartaték; az a kor, melyben Conti herczeg porrá zúzott gyémánttal porozta be egy szép asszonyhoz írt levelét: csodáljuk-e, ha zsugorinak kiáltá ki a királyt, kinek egész udvartartása egy álló esztendőn keresztül aligha került többbe egy borsónyi gyémántnál? A kortársak ítéletét nem mindig vehetjük kész pénz gyanánt! Egy «jó gazda» fejedelem fölött, szükségszerűleg nem

* Pl. a tönningeni ügyben: «je voudrez que toute cette diabolicke affaire fut accomode puisque cela me distrahit de mes autres affaires qui me sont plus saluterres que celle ci». 1714. nygyember 18.

hozhatott mást, mint fonák ítéletet, a gyönyörhajhászat ama classicus kora, mely a pénzről, igazi petit-maître fölfogással, még mindig azt tartotta, hogy összehalmozva, megtakarítva: bűzhödt mocsár, mely csak akkor veszi el szagát, ha lecsapolják.

De Frigyes Vilmos «takarékosága piszkos fösvényességgé fajúit» – még a Macaulay szemében is.* Itt már oly elhamarkodott ítélettel állunk szemben, mely föl-föl villanó, periodicus jellegű tüneteket tart egy sangvinicus király alapjellegvonásainak. Mert elszórva jelentkező tüneteknél egyébnek nem vehetjük Frigyes Vilmos jellemének következő nyilvánulásait: Külföldi követei, a XVIII. század paszomántos, skarlát, gránát, nyusztal ékeskedő diplomatáihoz képest, szegényesen éltek. A király keveset költött rajok, mert általában nem sokat adott a diplomatiára, melynek hasznát csakugyan nem is igen vette. – XIV. Lajost utánzó atyja, divatba hozta a porosz udvarban a Le-Nötre féle kertészeket, kik Berlin, Königsberg és Potsdam királyi parkjait tündérkertté varázsolták. Frigyes Vilmos, hasznossági elvéből folyólag, bérbe adta vagy gyakorlótérre alakíttatta át a reámaradt szebbnél szebb angol kerteket. – Atyja életében a királyi könyvtár föntartása ezerekbe került. Ő alatta ellenben,

* *Biographical Essays.* Leipzig (Tauchnitz ed.), 1857. p. 3;

az évenkénti könyv-beszerzésre vagy épen semmi, vagy pedig nevetségesen csekély költség fordított; így például 1734-ben 4 tallér 7 garas, 1735-ben 7 tallér és 21 garas.¹ Az áruba bocsátott kettős példányok után befolyó összegből tartatott fönn a könyvtár; mert a király a könyvtár-alap összes jövedelmét Glasenapp vezérőrnagy fizetésére utalványozta, mint a ki az ő szemében egy maga többet számított, a könyvtár összes foliánsaináé. Ettől fogva jó ideig nincs is valóságos könyvtárnoka, mert a ki névleg az volna, fizetésétől megfosztva, búsultában felé sem néz a bibliotbékának.² Frigyes Vilmos nem törődik vele; mert ő előtte minden könyvtár hiábavaló holt tőke, mely egyedül fonák-eszű tudósok szertárául szolgálván, egyáltalában nem hajt hasznot. Efféle hiteles tények ismerete bírhatta Ma-caulayt arra, hogy piszkos fősvénységgel vádolja Frigyes Vilmost; miközben csak azt felejtí el, hogy ugyanaz a király, ki doublette-ek árán tartja fönn könyvtárát: fejedelmi bőkezűséggel költött rengeteg vagyont üldözött polgárok letelepítésére, a kötelező iskoláztatás behozatalára,³ árva- és

¹ Wilken: *Geschichte der Königl. Bibliothek zu Berlin*. Berlin, 1828. S. 75.

² «... velini te scire, me raro admodum in bibliothecam regiam ingredi, in qua iniquum censeo, ut operam perdam, sublato jam omni stipendio meo». Lacroze: *Thes. epist.* T. III. p. 103.

³ Az új iskolákat a király, az egyházak és a köz-

kórházak alapítására, óriás katonák megszerzésére stb.

Lélektani lehetetlenség ily költséges buzgalom, ily magas fokú áldozatkészség, oly egyénben, kinek lelkét aljas pénzszeretet – mint öncél – dominálja. Mert a ki csak pénzért tesz, az nem fordít oly önemésztő munkásságot közhasznú célok előbbvitelére, abban nem lehet oly mély, oly valódi ügyszeretet, mint a minőt Frigyes Vilmosban bámulhatunk. Szerintünk tehát, a ridegen kimondott fősვნყségi vád elejtésével, közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy e gyakorlati eszű király, valóban fukar volt minden iránt, minek hasznosságát, célszerűségét nem tudta fölfogni; de sohasem kímélte tallérajait, ha meggyőződése szerinti hasznos vagy szükséges befektetésről volt szó.

A bőkezűség és fukarság szélsőségei közt, a király jellemében nagy tért foglalt el valami afféle takarékosság, mely leginkább a polgárokéval hasonlítható össze, kik csak azért nem élnek a jelennek, úgy a hogy élhetnének, mert öveikre gondolva, örökké csak a jövődön jártatják szemüket. Frigyes Vilmos is, lehet hogy excessiv előrelátással, de következményeiben mindenesetre üdvösen: távol eső nagy reményekért áldozta föl

ségek, közös erővel építették s tartották fenn. Bornhak: *Geschichte des preussischen Verwaltungsrechts*. Berlin, 1885. II. 8., 133–136.

a jelent, s nem a jelenvaló apró érdekekért a jövőndöt. Kortársai megfordítva tették!

Szegényes színe miatt sokat gúnyolták udvarát. Holott az, ha szükség volt rá: családi ünnepeken, például fia s leánya menyegzőjén, mindenkor tiszteséges volt. Mikor leányát, Wilhelminát, férjhez adja, vert ezüsttel díszítetteti az apja által Correggio képeivel különben is eléggé föl-ékesített termeit. Igaz ugyan, hogy a durvamívű, masszív ezüst-díszítésre az viszi, mert az «ezüst ezüst marad», akár karos gyertyatartó, console vagy guéridon alakja van, s a termekben áll, akár ha rudakba húzva hever a pinczében. így értelmezve költekezését, tisztán kivehetjük, hogy e király, még mikor fényűzőnek tűnik föl, akkor sem tagadja meg jellemének legfőbb tulajdonát: akkor is első sorban gyakorlati ember.

Egyszerű volt ételben-italban. Etelének neki feküdt; mohón szokott enni és nagyon sokat. S egyszerű ételét jónak és ízletesnek találta, ha olyan volt, minő egy pomerániai bocskoros nemest kielégített volna. Francia szakács ne főzzön az ő konyháján; mit is főzne, mikor ő felségének oly paraszt gyomra van, hogy szalonna a legkedvesebb tápláléka. Minden nap maga állapítja meg az étlapot («Designation der Speisen»), melyen leggyakrabban előfordul: marhahús fehér répa és tormával, laboda kolbászszal, ürü-paczal, kelkáposzta szalonnával, murokrépa vesztfáliai sódarral, aszalt körte szalonnával, áttört borsó

szalonnával, juhhús fehér répával. Confect gyanánt a király számára alma és körte, családja részére egy kis piskóta szolgált.

Frigyes Vilmos gyakran ebédelt minisztereinél s tábornokainál, valamint idegen követeknél s gazdagabb polgároknál. Ezekhez gyakran maga hívta meg magát, de mindig azon kikötéssel, hogy az ő kedvéért semmi különöset ne csináljanak. Azért nem bánta, ha az odahaza valónál finomabb ételekkel vendégelték. Grumbkownak 400 tallér évi fizetéssel díjazott francia szakácsa volt, kinek bizonyosan nagy része volt abban, hogy a király oly igen gyakran jelent meg gazdája asztalánál. A *König von Portugallba*, Berlin egyik vendéglőjébe szintén többször tért be, mert a vendéglősné, a kelkáposztát sódarral, valami ízletesen tudta készíteni.

Lakodalmon vagy keresztelőn örömet vett részt a polgárházakban, s az új párt vagy az újszülöttet királyilag megajándékozta. De előre elkérte a vendégek lajstromát, kik közül a nőket, a háziasszony vagy menyasszony kivételével, mindig kitörölte. Ilyenkor az asztalfőn, magas faszőllyeszékben foglalt helyet. Ebéd közben kérdezősködött az asztalra került étkek piaczi áráról, hogy ekkép szerzett ismereteit, saját szakácsa ellenőrzésére fölhasználja. Egy ízben ürü-paczelt evett egy polgárnál, s megtudta, hogy annak tíz garas (Dreier) az ára. Nem sokára oda haza is ürü-paczal került az asztalra, melyet a szakács

három tallérba számított; a miért is a király behívatta s vastag botjával kegyetlenül elpáholta.¹

Ilyenformán, bizonyosak lehetünk benne, hogy Berlinben ugyan nem került 4000 forintba a petrezselyem, mint VI. Károly udvaránál. Mert a berlini felség nem tartja méltóságán alulinak saját háztartása vezetését, mint a bécsi, s ennél-fogva konyháján és pinczején nem élődhetik a félváros, mikép Bécsben.² A más udvarokban rendszeresített «Obristkuchelmeister» teendőit Berlinben maga a király végzi, s a «gazda szeme» eltávolít minden visszaélést. Egyszerű asztalának, még egyszerűségéhez képest is rendkívül csekély költsége, részben emez ellenőrzésnek, részben annak tulajdonítható, hogy több élelmiszerral, egyesek és városok nagy mennyiségben kedveskednek patriarchális királyuknak.

Frigyes Vilmosnak, miként a konyhája úgy öltözete is a lehető legegyszerűbb. Király korában eleintén néha polgári ruhában járt, később mindenkor potsdami testőr-ezredének ezredesi ruhájában, melynél egyszerűbb törzstiszti öltönyeem akkoriban, sem azóta nem volt. Domború mellét testhez álló vörös hajtókás kék kabát és sárga mellény fődte, sárga nadrág s térdig érő fehér vászon kamásli simult lába szárához. Fején

¹ Förster: *Friedrich Wilhelm I. I.* Bd. I. S. 205.

² Dr. Vehse: *Geschichte des östreichi sehen Hofes.* Hamburg, 1852. VI. 303.

kokárdás háromszögletű kalap, rövidre nyírt, hátul katonásan csapba kötött barna, később hófehér paróka karimázta bíborvörös, olykor szederjesen kékes ábrázatát, melynek parancsoló kinyomatot kölcsönzött villogó szeme párja. Azokból a szemekből erős akarata tükröződik vissza. Bajok is illik, mit Mirabeau mond II. Frigyes szürke szemeiről, melyek «nagy lelkének parancsára megigéztek vagy elrémítettek».*

Démoni szemek. Ilyenek lehettek Wallensteinéi. Többnyire vad szenvedély lángol bennök, B állandóan éberek: miként a vad népek, ő is úgy tud velök figyelni, úgyszólván hallgatózni! Sok dolguk is volt, oly királynál, ki mindent a maga szemével akar látni, hogy aztán a maga feje szerint cselekedjék.

A király megköveteli, hogy a ki beszél vele, fölemelt fővel, katonásan a szemébe nézzen: ő viszont a tigris-szemek erélyével ereszti vissza két szeme átható sugarát, kémlelve, fürkészve a vele beszélőnek lelkét, gondolatát.

Egyébként a király alakja nem valami imponáló. Tagbaszakadt, zömök ember, duzzadó egészséggel. Torzóján a munkára termett széles váll, domború mrii s hátraszegett bikanyak a jellemző. Ellenben végtagjai finomak. Hófehér kezének

* «portaint au gré de sa grande âme la séduction ou la terreur». Mirabeau: *Hist. secrète de la cour de Berlin*, lettre 28-me. Paris, 1821. p. 128.

hosszú, vékony ujjai fürgék, erősek s finom tapintásúak, lábai kecsesek.

Magas ívezetű homloka alatt, tömpe orra alig emelkedik ki pofok arcza kövér halmaiból. Arcza e miatt nem szép, nem is kellemes, s egyedül szemeinek köszönheti, hogy van rajta valami parancsoló, tiszteletgerjesztő, valami királyi vonás.

A faragatlan királynak kellemesen meglepő tulajdona a rendkívüli tisztaság. Napjában ötször mosdik, mint valami igazhitű muzulmán. Szövettel borított bútorait, melyeket porfészkeknek tart, lassanként mind eltávolítja szobáiból, s fa-dívánnal, fa-székekkel pótolja helyöket. Úgy iszonyodik a portól, hogy a miatt még futó szőnyeget sem tűr meg termeiben. Kardját is rendszeren magasra kötve hordozza, nehogy a sárba érjen! A mily tiszta önnönmaga, környezetét is olyanak akarja látni. Hollandia a tisztaság klassicus földje, s hogy átültesse e tisztaságot palotáiba: főlügyelőknek, várnagyoknak hollandokat alkalmaz.

Testi tisztaságával bizvást mérközhetik lelki tisztasága. Morális cselekvények értékét egyedül a szándék határozza meg: Frigyes Vilmosnak tényleg megvalósított jó szándékokból áll egész élete. E részben nem veszszük ki szidalmait, verekedéseit, sőt még akasztatásait sem; mert nála mindez a lehető legjobb akaratból ered, mely bár néha úgyszólván rögeszmeszerüleg jelentkezik,

de akkor is morális meggyőződésen alapul s mindenkor jóhiszemű.

A ledérség ama fényes korszakában, az orléansi Fülöpök és Dubois-k korában, midőn küszöbön az idő, melyben a szarvaspark boudoirjából egy Pompadour irányozza a világ folyását: im itt egy király, kinek nincs maîtresse-e, ki hűséges férj mind halálig. A mellett vallásos, türelmetlenség nélkül más vallásúak irányában. Becsületessége, élte minden viszonyaiban, a babonával határos. Adott szava szentírás; ha megbánja se vonja vissza. Példa erre fiának megházásítása. Nem éri be a becsület látszatával, hanem magában s másban egyaránt megköveteli, hogy becsület dolgában rendületlen, szigorú, mély érzelmű legyen. E részben apró engedményeket sem tűr meg. Mihelyt becsületről van szó, mindjárt élére állítja a dolgot. Így például egyenesen tolvajnak tekinti azt, a ki adósságot csinál, bár kiszabott jövedelemre van utalva, s kötelezettségének előre láthatólag nem tud megfelelni. Mikor arról értesült, hogy fia, a trónörökös adósságot csinált, kéréletlen dühében e szókra fakadt: «mivel tudta (a trónörökös), hogy adósságát nem fizetheti meg, úgy tett, mintha azt a pénzt lopta volna».*

Foglaljuk immár össze a király jellemének ellentétes vonásait. Nehéz mindezeket egy gócz-

* «da Ihr nun gewusst, dass Ihr es nicht bezahlen können, so war es so gut, als wäre das Geld gestohlen worden.» Förster. III. 51.

pontba gyűjteni, a mint általában mindig bajosabb megtalálni generális kulcsát a mindig nyilatkozó, mint a rejtélyes kedélyeknek.

Emberi erények, valamint a bűnök, kapcsolatosak. Az egyneműek vonzzák egymást: erény erényhez tapad, bűn bűnre torlódik. Ugyan minő az a fonál, mely körüli Frigyes Vilmos lelki tulajdonai mintegy kristályozódtak?

Eddig minden tettét fukarságából, mint jelleme alapvonásából próbálták kimagyarázni. Mikor elcsapja a festőket és a szőnyegtakácsokat, a lakozókat és a szobrászokat, – nem azt látják benne, hogy a király elcsapta mind azokat, kik nem illettek bele egy szegény földművelő állam háztartásába, hanem azt, hogy a király elbocsátotta azon művészeket, kik nagy fizetést húztak.*

Mi nem állhatunk ily gyarló alagra; mert az írással tartunk (Máté, VII. 16): «az ő gyümölcsseikről esmértek meg a fákat; avagy szednek-é a tövisről szőlőt, vagy a bojtorjánról figét?» Már pedig akár a fősvénység, akár a takarékoság: csak tövis vagy bojtorján; egyik sem válik be oly lelki sajátságának, mely maga után vonhatná egy virágzó nagy állam megalapítását.

Mi a király uralkodó jellemvonásának mély kötelességérzetét tekintjük, mely államférfi s ka-

*...«Le roi congédia tous les tapissiers de haute-lisse, qui étoient gagés du roi, les vemisseurs, peintres, sculpteurs architects, en general tous les artistes qui tiroient des gros gages.» Dd. 1713.

tonában a legnagyobb erények dagadó forrása. Ez a talizmánja zivataros életének útjain. Ezt akarja bele oltani nemzete minden tagjába; mert csak ily kalauz, – a «verfluchte Schuldigkeit» – viheti nagyra az egyént és vele az államot. Önemésztő munkássága, takarékosággal párosult egyszerűsége, törhetlen becsületessége az élet összes viszonyaiban: mindez csak ama fő-fő-erényének kifolyása ...

Egy új világnak mintegy előrevetett árnyéka, a modern társadalom vezéreszméi ezek, a középkori társadalom tulajdonaival szemben. Egy új világnak, melyben a brandenburg-hohenzollerni háznak nagy szerepe lesz, mert ez erőteljes tagja fölismerte annak természeti törvényeit, s példájával megmutatta, mikép kell azok szerint élni, ha boldogulni akarunk az új arában. Az új világ-szellem erőszakosan nyilvánul tetteiben, melyekben azok, kik a dolgoknak csak héját kopácsolják, csakis az erőszakot látják; minden egyébről megfeledkezve, örökké csak iszonyú kedélyét emlegetik, mely királyi pálcza helyett bunkós bottal országol.

A király kegyencze, a sima Grumbkow, eléggé ismerte urát, hogy helyesen ítéljen róla, s mint minisztere, elég jótéteményében részesült, hogy túlszigorú ítéletet ne olvasson fejére. Ez a miniszter «vad állatnak» nevezi felséges urát.*

* «cet imprudent ministre appelle le Roy son maître une *bête brute.*» Heusch, hannoveri residens jelentése, 1713. jul. 15.

Igaza volt. De nagyobb igazság okáért, épen mert oly jól ismerte, hozzátehetette volna, hogy e király a *genus robustum*, vagy hát mondjuk: a *genus ferox* oly csodás példánya, mely mint az orkán, dühöngéseivel megtisztítja egy egész ország levegőjét a miasmáktól, s pusztítása nyomán áldás fakad bokrosán.

III. SUUM CUIQUE.

Az idegen udvarokban Frigyes Vilmosról legjobb esetben mint «közönséges emberről» beszéltek. Minő megbízhatatlan a kortársak ítélete! A XVIII. században, midőn Velenczében a farsang félévig tartott, Franciaországban (más alakban), egész éven át: oly uralkodó, ki a munkát tekinti élethivatásának, lehetett «bête brute», s lehetett minden inkább, mint «közönséges».

Frigyes Vilmos szerint, Isten az uralkodókat nem azért ültette trónjokra, hogy gyönyörökbe merüljenek, hanem hogy országaikat jól kormányozzák. «Munkára hivatvák – úgymond – az uralkodók; ha pedig egy fejedelem becsületet akar szerezni s becsülettel óhajtja megállani helyét a kormányon, akkor minden ügyet önmagának kell elintéznie s végrehajtania.»*

* Ranke: *Zwölf Bücher preuss. Gesch.* Leipz., 1874. III. u. IV. 244, 245.

Ilyen munkára vállalkozott, hősies elszánt-sággal, a huszonötéves fiatal ember, s ilyen munkában fáradozott szívós kitartással élte végeiglen. Ő annyi munkát fordított országa emelésére, s annyira újjá alkotta azt, hogy szinte magáénak tekinthető nemcsak születése, hanem a munka jogcímén is, s tehet vele a mit akar, mert tulajdonává tette teremtő szorgalma által. Valóban, tulajdonának is tekintette Poroszországot, s kénye-kedve szerint bánt vele. De autokrata kormányzását meglepően más színben tünteti föl egy nyilatkozata, melyben azt mondja önmaga ról, «hogy ő nem más, mint az állam első szolgája, kinek, mint Isten helytartójának számot kell majdan mind arról adnia, amit cselekszik».¹

Az Isten kegyelmére való theologiai hivatkozáson kívül, azon magasztos erkölcs-politikai eszme van ama nyilatkozatban kifejezve, hogy a fejedelemség államszolgálat, vagy moraliter tekintve, hogy a fejedelemség nagy kötelességekkel jár Isten és embertársaink iránt.

Államjogászok eddigelé tudtommal Nagy Frigyesnek tulajdonították ama tétel első kimondását, hogy a király az állam első szolgája.² hollott, mikép láttuk, illetén nézeteket hangoztott már apja is. Az igaz, hogy nem kidolgozott államjogi értekezésekben, hanem csak alkalmilag

¹ «der erste Diener des Staats.» Eörsternél I. 169.

² «le premier domestique». *Refutation, dv, prince de Macchiavel* etc. Chap. I.

állami okiratban, s szokása szerint göröngyösen, mondhatni inarticuláltan fejezve ki. Nem is theoreticus elmélkedésekkel, hanem verejtékes napi munkáját legjobb akarattal végezve, jutott ő arra a meggyőződésre, hogy ha becsülettel akarja betölteni Istentől reárótt föladatát, akkor ő a porosz államnak nem annyira korlátlan ura, mint inkább legkiválóbb szolgálja. «Legkiválóbb» – mondjuk – mert csakugyan az volt. Nem csupán azért, mert egy koronával magaslott ki alattvalói közül, hanem mert olyan szolga volt ő, kit szakadatlanul szent tűzzel ösztönöz az isteni erő: kötelességérezete. Olyan szolga, ki ha jobb kezét összehúzza a köszvény, bal kezével írja rendeleteit. Olyan szolga, ki zsöllyeszékében haldokolva, pokoli kínja szünetelésének minden pillanatát arra használja föl, hogy éljen másoknak, mert utolsó pillanatáig élet szüksége, a mi egy élet gyakorlata útján vérévé vált: hogy egész lényét, mások, nagy családja, népe boldogítására szentelje.

Nyilvánvaló, hogy Frigyes Vilmos kötelességnek nézi az életet, s nem gyönyörnek, mint uralkodó társai. Ehhez képest, már mint trónörökös pontosan beosztotta teendőit. Király korában is szabott ideje volt minden dolgának.

Az év egy harmadát Berlinben, egy harmadát Potsdamban, vagy más nyaraló-helyen, egy harmadát utazáson töltötte,* erős meggyőződése lé-

* *Mémoires du Duc de Luynes, sur la cour de*

vén, hogy lehetetlen jól kormányoznia az országot, ha népével együtt, közvetlen szemlélet útján meg nem ismerkedik vele. Nincs oly tartománya, melyben időnkint meg ne fordulna. Csak a távoli Neufchâtelre nem jut érkezése. Az kicsike rész-birtoka, szeretné elcserélni; – mert idegen nép lakja s messze esik tartományai zömétől. Népének nagy tömege sokkal inkább elfoglalta, hogysen arra az ügyis csak elszakadásra hivatott területre gondot fordíthatott volna.*

Korán reggel kelt; a hadi szemlék alkalmával két vagy három órákor. Miután csípejéig megmosdott, s egyet imádkozott: nyáron öt, télen hét órákor behivatta kabineti titkárait. Akkor aztán megered a munka, mely különböző foglalatosságokkal váltogatva, csekély szórakozás kivételével, folytonosan tart késő estig.

Nem dolgozott nagy személyzettel. Mindössze három titkár, s néha-néha egy-egy minisztere segédkezik munkájában. Munkatársainak egyike sem valami lángész, hanem mindenike megbízható, ügyes, gyakorlati ember. Nincs is egyéb föladatuk, mint a király «igen» vagy «nem»-jét hivatalos köntösbe öltöztetni.

Louis XV. Publiés par MM. Dussieux et Soulié. Paris, 1860. II. 112.

* «Le Roy de Prusse ne tient pas grand compte de Neufchâtel éloigné de ses États.» Dd. 1717. Bourgeois: *Neuchâtel et la politique prussienne en Franche-Comté.* Paris, 1887. p. 256.

Más monarchiákban is a király nevében történik minden, de csak a Frigyes Vilmosében történt valósággal a király akarata szerint. Más államokban egy osztálytanácsos sem akar hallani oly bagatelle ügyekről, melyeket Poroszországban maga a király végzett. Frigyes Vilmos például megköveteli Berlin városától, hogy hat talléron fölüli összeget az ő jóváhagyása nélkül ne utalványozzon;¹ személyesen intézkedik, hogy a parasztok kéményeiket tisztán tartsák, hogy istállóik ajtaja az udvarra szolgáljon, hogy barakk házaik hasadékaira léczeket szögezzenek, máskép bajos lenne szobáikat fűteniök, hogy pallásaikon ne tartsanak tűzveszélyes holmit, hogy több trágyát vigyenek földjeikre, hogy katona nem vehet ingyen forspontot stb. stb.²

Miért ez aprólékos gond, mi célja van a királynak e kicsinyes rendszabályokkal? Megfejtí Nagy Frigyes, e szavakban indokolván apja eljárását: «nem született még ember, kinek szelleme annyira képes lett volna a részletekre: ha leszálolt a legapróbb dolgokig, ez azért történt, mert meg volt győződve, hogy azok sokszorozásából erednek a nagyok.»³

¹ Mylius: *Corpus Constitutionum Marchicarum.* V. 1. 4., 27.

² (Stadelmann): *Publicationen aus den l. preussischen Staatsarchiven.* Leipzig, 1878. II. 54., 321., 322., 354., 375., 378.

³ «jamais homme ne fut né avec un esprit aussi

Míg a király kávézik és öltözködik, titkárai felolvassák a beérkezett ügyszerabokat, melyeket ő maga személyesen és azonnal elvégez. A halogatást, a mint másban sem tűri, maga sem ismeri. Sajátkezűleg intéz el mindent, azzal a kézzel, mely hozzá szokott az ütlegeléshez, s a mely, ha hivatalosan ír, ép oly brutális.

A legtöbb ügyszerabra manu propria veti oda hírneves széljegyzeteit. Valóságos hieroglyphék ezek (néha bal kézzel írva), melyek értelmét saját irodájában is csak nagy kínnal tudják kibetűzni. Még nagyobb fáradságba került a rendesen katonás rövidséggel, veres stylussal, háromféle nyelv kerékbetörésével oda vetett parancsokat az illető hivatalok vagy magánosok számára hivatalos alakba önteni.

Ezrével maradtak ránk a király illetén sajátkezü margináliái. Mutatványul ím itt egy csomó, egész terjedelmében. Kamaráihoz, pénzügyekben: »Quod dixi, dixi, ich gebe nicht einen Batzen«, «ich gehbe nit ein Pfennig», «Non habeo Pekunia», «poin dargent (– point d’argent)», «zahle nits», «das sein Possen da gehbe nit ein kreutzer zu», «guht (= gut)», «sehr guht». Elutasítás: «abweissen», «Plat ab Geschlagen». Vélemények: «Sido ist einschellm», «Die Schurken!» «Cocceji

capable de details; s’il descendait jusqu’ aux plus petites choses, c’est qu’il étoit persuadé, que leur multiplicité fait les grandes.» Frédéric: *Oeuvres*. I. 125.

ist ein Bernhäuter», «Narr, Narr, Narr», «Possen, ferrary ist ein schellm». Büntetés: «eisen und Banden», «muhs wegen Ordnung scharf gestrafet werden». Dörmögés: «Possen», «Narren Possen, Narren Possen, Narren Possen». Örömföllobbanás: «aha, aha hab ichs nit gesaget dahs di(e) engl(änder) lauter betrigerei (= Betrügerei) sein ».

Mennyi rettegés emléke fűződik e laconicus válaszokhoz, melyek orthographia, grammatika, kézírás és fogalmazás tekintetében egyaránt páratlanok. E vonásokra pillantva, azt hiszszük medvetalppal vannak mázolva, s ha ki tudjuk betűzni, szinte halljuk a medve mormogását. Dörmögő határozottság nyilatkozik bennök, mely a hazugság és üresség elén irányul. Mérges gyűlölet tör ki belőlök minden szappanbuborék, valótlanosság, hypokrita alakok és igények irányában, melyeket együttvéve ő felsége «Wind und blauer Dunst»-nak nevez.

E medveszerű király hányt-vetett iratait irodájában is kevesen tudják megérteni; pedig máig olvashatók azok által, kik a durva burkon belül is megtalálják a lényegét. Egy minden ízében gyakorlati ember intézkedik ama széljegyzetekben, nem válogatva a szót, nem cifrázva az írást, hanem egyedül a dolog érdemére központosítva figyelmét. Mit neki szók? mit neki szép irány? miről jó az? «ezek csak szavak – mondogatja – semmi egyéb, én pedig chimaerák-

kai nem mulatozom, nekem realitások kellenek.»¹

A mellett a király igazságos, ki mindenkinek igyekszik megadni a magáét; igazságos annyira, hogy szinte igazságtalannak tűnik föl oly korban, midőn az efféle igazságosság sehol sincs divatban, Margináliáinak is közös jellemző tulajdonát abban találjuk meg, hogy a király mindenkinek hűségesen megadja a magáét – suum cuique – érdemnek a jutalmat, léhaságnak a büntetést. Kötelességére utal mindenkit s az állam tisztjeinek, ő szerinte, első kötelessége a becsületesség és kötelességük pontos teljesítése. Minden hivatalnokában megköveteli e tulajdonokat, de vannak egyes hivatalai, melyekben nem is kíván egyebet tisztjeitől.

A General-Directorium 1723-ban kérdést intéz a királyhoz, mit tegyen Hymnen, elhunyt klevei kancellár fiával, ki valami hivatalért folyamodott? E megkeresésre a király sajátkezüleg ezt a választ írja: «vizsgálják meg, van-e esze és jó feje; ha van, akkor a kurmarki kerületi jószágigazgatósági kamarába kell betenni s ott szorgalmasan dolgozzék; de ha ostoba filkó, akkor tegyék meg klevei kormánytanácsossá, arra úgy is jó.»²

¹ «cela sont des paroles aber weiter nits und mit chimehren lasse ich mich nit amusihren ich wil realiteeten haben.» 1725 december 11.

² «sollen examiniren ob er Verstandt und guten kop

Tehát a király is azt tartja, hogy «parva sapientia regitur mundus», s ha válogató is pénzkezelő hivatalnokai alkalmazásában, minden más téren, tehetségre nem sokat adva, beéri oly tisztviselőkkal, kiknek becsületességök és kötelességtudásukon kívül nincs egyébök. E tulajdonokat azonban nem engedi el semmikép, s kiben hiányzani látja, nem tűri meg államszolgálatban. Ostora, erős, kegyetlen bírása a nem tiszta kezű s henye hivatalnokoknak.

Büntetőjogi nézetei alakulására döntő hatást gyakorolt az ó-testamentom, melyben meg va-gyon írva (Móz. II. 21. r. 24., 25.): «Szemet szemért, fogat fogért, kezet kézért, lábat lábért. Égetést égetésért, sebet sebért, kéket a kékért. » Szilaj lelkek, mint a szélső puritánok, vagy a porosz despota, mindig is inkább hallgattak az ó-szövetség bosszút lihegő szavára, mint a szeretetet sugárzó új-szövetségre.

Spandau nagy szerepet játszik a király életében; olyanformát, mint a Spielberg Ausztria, a Bastille Franciaország, a Tower Anglia, a Castello dell Ovo Nápoly történetében. Oda küldte, vármunkára, taliga tolásra azt, a ki hivatalával visszaélt, csalt vagy lopott az állam rovására.

hat er das soll er in Kur Marck Kris Dom. Kamer zu führen sind und soll da vleisich habitiren, ist es ein Dummer Deuffel sollen Ihm zum Kiev. Eegi(rungs) Bath machen dazu ist er gutt genuch.» Forsternál. I. *Urkundenb.* I. 56.

Egy Wilke nevű adóhivatalnak, mellékkeresetképen óriásokat verbuvált a király számára, s nagyobb számlát adott be értök, mint a mennyibe tulajdonkép kerültek. Királyi parancsra, csamangó seprúzta ki a városból, s élethossziglan töltögette Spandau sánczait.¹

Visszaélésekről, ha értesül, addig nem nyugszik, míg ki nem fürkészi a bűnösöket. Egy ízben tudtára esik, hogy Preussen tartományban rendetlenül megy a telepítés nagy munkája. Kérdőre vonja a telepítő bizottság elnökét Blanckensee Péter altábornagyot, de az körülírással czifrázza válaszáat, melyből nem tűnik ki, hogy voltaképen ki a bűnös. A király az irat margójára ezeket írja: «Járj egyenes úton, világosan írd meg jelentésedet; a mi ebben van azt én mind tudom; ki kell ugratni a rókát lyukából: meg kell irni ki a bűnös.» S valamivel lentebb: «Vigyázz Péter (tudniillik Peter von Blanckensee), járj egyenes úton, nem akarod a rókát megfogni!»²

Visszaküldi a jelentést, s újabbat kér. Mint a kopó, mely nyomon van, s nem engedi magát semmi által eltéríttetni a helyes nyomról. Újabb jelentés sem elégíti ki. «Igen csodálkozom— így szól ő felsége széljegyzete — hogy Blanckensee altábornagy oly politikus lett, hogy görbe úton

¹ Förster. II. 269.

² «Peter gehe gerade, du wüest den Fuchs nit beissen.» *Publicationen aus den k. preitssischen Staatsarchiven.* (Stadelmann.) Leipzig, 1878. II. 46.

kezd járni, mert semmit sem ír arról, hogy az ügyek mily rosszul mennek s mily könnyelműen szednek rá engem; parancsolom tehát ne járjon görbe úton s positive írja meg, hogy áll a dolog: ki a becsületes, ki a jó-madár (wer ein ehrlich Mann ist, und wer ein Vogel ist)?»

Ennyi zaklatás után Blanckensee tudatja a királylyal, hogy Löwensprung titkos tanácsos a királyi jószágok jobbágyait saját magánbirtokain Szurgupehnenben munkára hajtotta, s egyebekben is hibázott a királyi rendeletek ellen.

A róka tehát kiugrott, a kopó kikoplalta, s körme közé kapva, nem ereszti, míg meg nem semmisíti. íme a királyi széljegyzet: «Löwensprungot vasra verve kell Berlinbe hozni; minden javai zár alá vétessenek: Szurgupehnen, és minden egyéb birtoka, gondnokság alá helyeztessék».*

Még ezzel nincs vége az inquisitiónak. Kiténik, hogy a bizottság egy tagja, Schlubhuth, köznigsbergi kamarai tanácsos, több mint tízezer tallér állami pénzről «nem tud számolni». Szinte halljuk Frigyes Vilmos dörmögését: több mint tízezer tallért lopott.

Schlubhuth ügye átadatik a berlini polgári és katonai büntető törvényszéknek (Criminal-Collegium), mely hosszas vizsgálat után megállapítja, hogy a tanácsos 11,000 tallér állami pénzt elkezelt, de a tanácsos úr vagyonos ember, majd

visszatéríti az elkezelt összeget, s azonfelül négy évig Spandauban tolja a talicskát.

Micsoda? Visszatéríti? Egy főhivatalnok lop, visszatéríti az összeget, aztán punktum (Spandaual a végén)?! – szörnyűködik a király. Nem erősíti meg az ítéletet, hanem fölfüggeszti addig, míg a hely színén szolgáltathat igazságot. Addig Schlubhuth gondolkodjék tette fölött a börtönben.

Ő felsége minden évben megszokta látogatni Preussen tartományát. 1731-ben oda menve maga elé vezetteti a sikkasztó tanácsost. Boldogtalan halandó, ki nagy botlása után is emelt fővel lép a király elé, jeléül, hogy nagy botlása szégyenét nem tudja szégyenleni.

Elmondja a királynak, hogy nem tudja mikép esett, de megesett rajta a szerencsétlenség. Errare humanum est, ő is ember, tévedett, de adjanak neki időt, s ő utolsó fillérig megtéríti a hiányzó summát.

Megtéríti? – mordul rá a király – hát van-e embernek annyi kincse, mennyivel az egyszer elkövetett lopás bűnét tisztára moshatná? Rossz útra csábított buta szegény legény akasztófa címere lesz, ha rabol; hol az igazság, ha egy tanult közhivatalnok tolvajlásért föl nem akasztatnék? Tudja meg az úr, hogy nagyon, de nagyon megérdemli az akasztófát!

Schlubhuth, felejtve hogy sikkasztásért van a legszigorúbb fejedelem színe elé idézve, de megemlékezve rangjára, daczosan válaszol:

«Nincs módiban (es ist nicht Manier), porosz nemes embert ilyesmiért fölakasztatni! Annyival kevésbbé, mert a pénzt tudom és akarom is viszsaszolgáltatni.»

– Ugyan úgy-e? Nincs módiban? Nemes ember? Vissza akarja szolgáltatni? De én nem akarom azt a bitang pénzét (schelmisches Geld) elfogadni! (Int a poroszlónak: „tömlöczbe a gazemberrel”).

És a szegény tanácsos, ki rossz alkalommal, s rossz órában merészkedett raisonnírozni, – börtöne előtt, ácsokat lát megjelenni, kik délutántól, a júliusi holdvilágos éjjelen keresztül, reggelig ásnak, fűrnak, vésnek, kalapálnak, míg a karos akasztófa elkészül. Másnap korán reggel, ott a kamara előtt, saját tiszti irodája ablakai előtt, ott húzzák föl a szerencsétlen tanácsost, kinek teste hetekig lóbálódzik a levegőben, intő például a többi tanácsosoknak. *

Ez aztán a gyors igazságszolgáltatás. Páratlan Themis évkönyveiben. Irtózatos megvalósítása a «fiat justitia, pereat mundus» sokat hangoztatott jelszavának. De még nincsen vége. Folytatása ím itt következik.

Königsbergből Berlinbe siet vissza a király, hol Dönhof tábornok szomorodott arcczal fogadja. Képzeldje felséged, legjobb muskétásom,

* (Beneckendorf): *Karakterzüge aus dem Leben König Friedrich Wilhelm I.* Berlin, 1788. VII. 15-20.

öles termetű, derék jó fiú, rossz társaságba keveredve, bement egy házba, s erőszakoskodás nélkül lopott onnét valamit.* Az ördög incselkedett vele, a zsold különben is másfél garas. S a Criminal-Collegium, mely Schlubhuthot, a collegát, a jó czimborát csak az imént kártérítésre ítélte, azt a szegény ficzkót – a ki hat láb magas – akasztófára sententiázta. Világos, hogy nem egyforma mértékkel méri az igazságot!

A király szemeit elborítja a vér, nem lát, nem hall, csak az öles muskétás, a kétféle mérték, a bűnpalástolás forog eszében. Menten hívhatja a törvényszék tagjait. Tüstént jelenjenek meg előtte, húzzák ki őket ágyukból, hozzák el hálóköpenyben, félig borotvált arczczal, asztal mellől, onnan a hol érik, «cito, cito, citissimo».

Gyülekeznek bírák uramiék, s rettegve nézik a tomboló királyt ki alig várja, hogy ott legyen valamennyi. Akkor aztán kérdőre vonja őket szakadozott mondatokban, választ se várva a kétféle mérték miatt. Mentegetések még jobban ingerlik, s egyre üvöltözi «gazemberek! (Ihr Schurken) ki akarjátok irtani hadseregemet (egy zshivány muskétás fölakasztásával), kétféle mértékkel méritek az igazságot, majd adok én nektek!» Egyszerre elvet minden zabolát, s fékevesztett szenvedélyében agyba-főbe veri a tanácsosokat. Kinek a koponyája lyukadt ki, kinek a foga szaladt le a

* 6000 tallért, betöréses tolvajlással.

torkán, kinek a füle kókkadt le a súlyos csapások alatt, míg lejuthattak a lépcsőkön! *

Így végződött a Schlubhuth-ügy, az egész beamter-had nagy irtózatára. Tragicus esemény, melyben zabolátlan indulatosság és zsarnoki önkény viszik a főszerepet. Schlubhuth azonban s legalább bűnös volt, s ép ezért, rettenetes sorsa még sem oly kebellázító mint Hesse kivégeztetése.

Hesse, szintén königsbergi kamarai tanácsos, számadásai rendetlenül találtattak, úgy hogy, a mennyire el lehetett igazodni bennök, négy ezer tallérnyi hiány mutatkozott. Hova lett az állam pénze? Szegény öreg Hessének egyedül Isten a tanúja, hogy egy garast sem sikkasztott el. Számadást kellett vezetnie, s ahhoz nem értett, elaggott, elgyöngült az emlékezete . . . így mentegetőzik rettenetes bírāja előtt, kinek szívét nem hatja meg semmi sem, ha a tények a delinquens ellen szólanak. Berlinbe viteti az öreg tanácsost, s fölakasztatja. Mire a sententia végrehajtatott, szegény öreg kivégzettnek poros kamarájában utolsó fillérig meglelik a hiányzó összeget.

A király tehát hibázott, s hibája, mert halálbüntetésről van szó, helyrehozhatatlan. Engedett irtózatoss, lobbanékony vére ingerének, mely kötél általi halált mondott ki, önvallomás által soha el nem ismert sikkasztási vád miatt.

* Beneckendorf: *Karakter süge*. VII. 33. V. ö. Carlyle: *Frederick the Great* (Tauchnitz ed.) IV. 148.

Hessét a büntető törvényszék csak négy évi fogságra ítélte, melyet egyenesen a király változtatott át halálos büntetéssé.* Vajon miért tette ezt? Bizonyára a célból, hogy félelmet gerjeszsen; mert kortársaival együtt, szentül meg volt győződve arról, hogy az «elrettentő példa», mivel másokat hasonló bűnök elkövetésétől visszatartat: egyszersmind igazolja is a kivégzés jogosságát. Valóban igazolja, kivételes viszonyok közt, például polgárháború alatt, de akkor sem a büntető jog, hanem a jus belli, mely a társadalomra életveszélyes egyént kiírtja, hogy mentse a társadalmat. Ilyenkor az egyén lételének megsemmisítése, a természet törvénye nevében történik, mely kiválólag conserváló. De Hesse kivégeztetése, békés viszonyok közt, a társadalomra nézve anyagi szükségességet nem képezett, s ennél fogva úgy tűnik föl, mint ama conserváló törvény lábbal tiprása. Szegény öreg tanácsosnak nyomorult teste, magasabb célok érdekében fölhasznált eszközzé aljasított. Mert egyenesen annak a fonák fölfogásnak lett áldozatává, hogy a közjó követeli az elrettentő példa statuálását, még akkor is, ha nem vall a pörbe fogott.

Roloff főprédikátor, amaz ünnepélyes órákban, mikor a királyban már alig áll a lélek, mely

* «Ein Dieb, welcher zehn Thaler stiehlt, muss, den Kechten nach, hängen, der Hesse aber hat mir 4000 Thaler gestohlen, also soll er aufgehangen werden.»
 Δ király széljegyzete. Försternél, II. 269., 270.

«erős bírāja» színe elé készül: figyelmeztette őt, szálljon magába, hogy megigazulva térjen Istenéhez. A beteg nehezen szívelte a szigorú feddést, s fájdalmasan kérdé: nem volt-e mindig igazságos? Mire Roloff fejét rázza. Emlékezzék csak felséged Schlubhuth esetére, kit bírói ítélet nélkül végeztetett ki. A király föl pattan: közhivatalnok, ki bevallja, hogy lopott, s még neki áll följebb, csak megérdemli az akasztófát? Roloff még egyre csóválja a fejét: Nagyon erőszakos volt felséged, zsarnoki bűz érzik azon az execution!

Frigyes Vilmosnak végső pillanatáig lelke nem, csak teste volt megtörve; s töredelmes bűnbánat helyett bizonyára visszavág a hatalmas feddésre, ha meg nem jelenik emlékezetében Hesse árnyéka ... Az volt az igazi égbekiáltó igaztalanság, melynek mennyben és földön nincs egyéb mentsége, hanemha az emberi gyarlóság, mely a «divino jure» souverainnek, mint legfőbb bírónak, kezébe adta az igazság kétélű pallosát, hogy forgassa azt, Isten helytartójaként e földön.

A korbát hiánya, a mindenhatóság, épen oly végzetes az emberi lélekre, mint a munkakör hiánya, a tétlenség. Frigyes Vilmosnak a mindenható szerep jutott, melynek gyakorlatában törvényhozás nem gátolta, állambölcselek meg erősítették. Nála tehát az igazság pallosa, mely isteni jogon szállott reá, csakugyan, tényleg a legfőbb bíró hatalmi jelvénye, ép úgy mint a királyi pálcza, absolut királyi hatalomé. Ő min-

dent a maga tényleges mivoltában tekintvén, s mindent arra és akkép használván, a mire való: az igazság pallosát is teljes erejéből suhogtatta legjobb meggyőződése szerint.

Ámde az ember sohasem csalhatatlan: szívet-vesét nem vizsgálhatván, mindig ki van téve annak az esélynek, hogy a mit igaznak tart, csupán látszatával bír az igazságnak. Olykor *summa jus*, *summa injuria*, mint a Hesse esetében . . .

Szép tulajdon a könyörületesség, szép és lélekemelő, ha helyén van. De kormányzásban a meggyőződésünk szerinti szigorú igazságosság a mérvadó, mely megkeményíti a szívet. Ha a kormányzó, tények következtében meggyőződik tette igaz voltáról, kérlelhetetlenül alkalmazza az igazságot, mely természeténél fogva kemény, néha rettenetes; mert csak így lehet e gyarló emberi társadalomban üdvös és maradandó dolgokat létrehozni, államot alkotni s abban a rendet szilárdan föntartani.

A porosz hivatalnok-sereg annak a kérlelhetetlen hatalomnak vas vesszeje alatt növekedett iljú korában. Máig meglátszik rajta. Egyik erős oszlopa lett a porosz állam masszív épületének, míg másutt, legalább a XVIII. században, úgy látszik mintha arra lett volna teremtve, hogy a betűző szű módjára korhaszsa el államok föntartó állványait.

IV. A DRILLFELDWEBEL.

Frigyes Vilmos legénykorában Malplaquetnél, Marlborough táborában vitézkedett. Telve a katonai pálya iránti lelkesedéssel, ha csak szerét ejthette, a fővezér körül forgolódott, ki katonai jellem tetőtül talpig, érzelmei, szokásai, gondolkodás- és cselekvésmódja által egyaránt. Marlborough a méltóság külsőségeit hitvány képzelgésnek tekinti, s a fejedelem hatalmát egyedül ahhoz méri, mennyi katonát tarthat. E nézetek, következményeikben dúsabb hatást senkire sem gyakoroltak, mint a porosz trónörökösre, kiben lassan-lassan kiirthatatlan gyökeret ver az a nézet, hogy az állam épen annyit nyom a nagy politika mérlegében, a mekkora haderővel rendelkezik.

Két évvel a németalföldi hadjárat után, 1711-ben orosz s lengyel seregek tiporják le I. Frigyes országát. A trónörökös most szemeivel láthatja, mit tesz védtelennek lenni. Látja a pusztítást, melyet apja királyságában elkövetnek idegen zsoldosok, s már akkor megfogadja, hogy ilyesmi ellenében örökös védelmül erős hadsereget fog szervezni. Kerüljön bármibe, nem kerül anynyiba, a mennyi kárt okoz ellenséges hadseregnek egyetlen betörése a védtelenül maradt államba.

Frigyes Vilmosnak a katonaság iránt vele született természeti hajlamait, Marlborough péld-

dája s az 1711 -iki betörés hatása fokozta szenvedélylyé. Ez idő óta a katonákkal foglalkozás nála már nem hajlam többé, hanem lelkének uralkodó szenvedélye. * Attól fogva, ámbár valószínűleg ép úgy nem tudott Machiavelliről, mint Machiavelli ő róla, – élte végéiglen amaz államjogász tanácsán jár, mely szerint «a fejedelemnek minden gondolatját és szorgalmát a hadtudományra kell fordítania, azon jegyetlenre, melyet érdekében áll megtanulnia. Általa tartják fenn magokat született fejedelmek méltóságukban, s ezért kell egészen a hadi gyakorlatoknak élniök. Sőt szükséges, hogy ezekben a béke idején szorgalmasabbak legyenek, mint magában a háborúban.» (Il Principe, §. 14.)

A hadsereg rendszerint megfelel az állam alkotmányának s jellegének, s többé-kevésbé felismerhetők rajta azon nép socialis viszonyai, melynek kebeléből való. Németországban úgyszólván a Gauverfassungból fejlett ki a legrégebb gyalog haderő, melyet a hűbérkorban a pánczélos lovagok serege váltott föl, ezek nyomába a reformatio idején fölvirágzó polgárság a lanzknechteket állította, s apró fejedelmek területi uralma hozta létre a kóbor zsoldosok csapatjait, melyek a harminczéves háború korának jellem-

* «depuis sa tendre jeunesse il a toujours montré un penchant décidé pour le militaire, c'étoit sa passion dominante.» *Mémoires de Fr. S. Wilhelmine, margrave de Bareith.* Brunswick. 1810. I. 4.

zói. A legközelebbi nagyszabású mozzanat a német hadügy történetében, Frigyes Vilmos föllépése, ki a despotikus kormányformának leginkább megfelelően, fegyelmezett bérenczekből s benszülött paraszt legényekből, állandó hadsereget szervez. A király belátta, hogy csupán állandó hadsereg felel meg az ő állama alkotmányának, csupán azzal valósíthatja meg eszméit, csak annak lehet súlya az európai politikában.

A rend azon fogalmával, mely a király lelkében él, s melyet át akar vinni a hadseregre, semmi sem ellenkezett jobban, mint a miliczrendszer felemás katonája, ki se nem polgár, se nem katona, mozdulataiban esetlen, és a fegyelem megrontója. Valóban úgy is tekintette Frigyes Vilmos a Landmilizet, mint akár Foote a *Major of Garatben* az angol milicziát, mely ellenmondásban van a rendes katonaság alapfogalmával s annak valóságos mételye.

Frigyes Vilmos a mint trónra lépett, azonnal fölszolta a nemzeti milicziát, s megtiltotta e név említését. Egyszersmind megteszi intézkedéseit az állandó rendes hadsereg szaporítására s célszerűbb szervezésére. Már országlása első heteiben nevezetes változtatásokat rendel csapatainak fölszerelését, ruházatát, kvártélyait illetőleg s drákói szigorral állapít meg újabb hadi törvényczikkeket. A hadsereg béke-állománya, királyi parancs következtében 38 zászlóaljról 50-re, 53 lovas századról 60-ra emeltetett.

Az új szervezés roppant kiadással jár, de a király jó gazda, ki az udvartartáson gazdálkodik meg azt az összeget, a mivel az új hadsereg többbe kerül a réginél. Apja fényűző udvara helyére hadseregét léptette minden tekintetben. Az ő udvaráról, már 1717-ben így ír egy kortársa: «oly királyi udvarban vagyok, melyben nincs más ragyogó, nincs egyéb pompás, mint katonasága; lehet tehát valaki nagy király, a nélkül, hogy a felséget külső pompában, s tarka-barka, aranyos, ezüstös teremtmények hosszú kíséretében keresné; ha a berlini udvarról van szó, az alatt csaknem kizárólag katonákat kell érteni ... a tanácsosok, kamarások, udvari apródok és hasonlók, ha nincs egyúttal katonai rangjuk, nem sokra becsülhetnek, s többnyire ritkán jönnek az udvarba ... a fegyelem teszi az embereket, mely a poroszoknál kitűnő».*

Frigyes Vilmos országában katonai lábön megy minden, mert a királyi ház, a nagy választó óta magas aspirációkkal eltelt, előretörő dynastia, mely csupán ily úton-módon válhat nagyhatalommá. Máskép az a területileg össze nem függő, természetes határok által nem védett országcsoport, melynek mindössze harmadfél milliónyi lakosa van, hogyan állhatna meg a nagyhatalmakkal egy sorban? A szárazföldi hatalmasságok

* Loen: *Kleine Schriften* (moralische Schilderungen), i. m.

közül Franciaország a Pyreneektől a Rajnáig terjeszti határait, s 160,000 katonája áll fegyverben, kiknek azonban jelentékeny része le van kötve a Vauban építette számos várban, s elpuhítva a helyőrségi szolgálat lélekölő, satnyító befolyásával. Oroszország Ázsiát köti össze Európával, végtelen birodalom 130,000 katonával – papíroson; tényleg jóval kevesebbel. Ausztria, Olaszország s Kelet kapuja, természeténél fogva mindinkább terjeszkedő feszerővel; katonája 90,000, de kétséges harczképességgel s szétszórva a Barcaságtól Breisgauig.

Poroszország kedvezőtlen területi helyzeténél, gyér népességénél s mindössze 38,459 főnyi csekély haderejénél fogva, Frigyes Vilmos trónraléptekor nem ama nagyhatalmakkal, hanem körülbelül Lengyelország, Szardínia másodrendű államokkal áll egy sorban. De Frigyes Vilmos uralkodása első évében 44,792 főre emeli hadseregét, mely folyton szaporítva, halála évében 83,000 emberből áll. Ekkor már katonai szempontból körülbelül fölér Ausztriával. Tehát már nagyhatalom, igaz ugyan hogy csak katonai szempontból, de könnyen kiszámítható, hogy a katonai túlsúly előbb-utóbb meg fogja szerezni a nagyhatalmiság egyéb kellékeit.

A porosz katonaság, kitűnő iskolázottsága s szervezeténél fogva különb bármely más hadseregnél. Ausztriában ez idő szerint az egyes fegyvernemek közt semmi arány; Frigyes Vilmos

is ily állapotban vette át hadseregét, de lassanként a hadi szükséghez képest, lovasságát s tüzerességét még egyszer annyival szaporította. Ő alapította meg, jobbára szökevény magyar fiúkból, az első porosz huszárezredek.* Nála nincsen tévedés a lajstromokban, mint az oroszoknál s a helyőrség oly csekély, hogy ha mind levonjuk is, 72,000 ember gyorsan, egyszerre mozgósítható. A mozgósítás, egyéb német csapatokhoz képest mily gyorsan megy, legvilágosabban mutatja az a tény, hogy az 1734-diki francia-német háborúban, a birodalmi segédsergek közül, bár legnagyobb utat kellett megtennie, a poroszok 10,000-e termelt legelőbb a Bajnánál.

Poroszország, mely népesség s területre nézve akkora volt mint Ausztriának egy harmada: Ausztriáéval fölértő haderőt belföldiekből nem állíthatott ki, hacsak minden erejét és segédforrásait ki nem meríti. Még az is nagy erőfeszítésbe került, hogy a seregnek legalább fele benszülöttekből állíttassék ki.

Hosszabb ingadozás után, örökösen ezzel foglalkozva, találta ki Frigyes Vilmos, mikép lehetne az emberhiányon segíteni. 1732-ben behozta a canton-rendszert, melyet azóta lemásolt egész Európa. Az egész országot kiosztá az ezredek kö-

* E. Graf zur Lippe-Weissenfeld: *Geschichte des Mñ. preussischen 6. Husaren-Regiments.* Berlin, 1860. Seite 1.

zött: minden ezrednek, a szállásaihoz legközelebb eső vidék jelöltetett ki hadkiegészítő kerületül.* Ezentúl minden paraszt legény, a legidősb fiúk s a birtok örökösei kivételével, sorozás alá megy, melyek évről évre állandóan ismétlődnek. Polgári tisztviselők is jelen vannak a sorozáson, hogy a katonai szükség mellett, a civil érdekek is figyelembe vétessenek.

Ily módon, rövid idő alatt, valóságos nemzeti hadsereg alakú meg, melynek zöme, több mint fele részben belföldi parasztokból, tisztikara belföldi nemesekből áll.

A sereg kisebbik felét toborzotokból kellett kiállítani. Toborzó tétel nyitva állott egész Németország, mert a porosz királynak mint egyszersmind brandenburgi választónak, a birodalmi alkotmány értelmében jogában állt a birodalmi városokban s kerületeikben verbuválni. Frigyes Vilmos e jogát föl is használja, annyival inkább, mert a birodalmi városokból toborzott legénység, hadseregének német nemzeti jellemén mit sem változtat.

A toborzást azonban különösen bajossá tette az, hogy a király valami rendkívüli előszeretettel viseltetett magas termetű katonák iránt. «E különczködés annál balgább vala – úgymond Macaulay – mennyivel bizonyosabb, hogy egy öt láb nyolcz hüvelyk nagyságú zömök ficzkóbol,

* *Oeuvres* de Frédéric le Grand. I. 193.

minden valószínűség szerint, sokkal használhatóbb katona válhatik.»

A dolog nem egészen úgy áll, a mint Macaulay tünteti föl. Athléták élite-csoportjának csak a lovasság körében nincs értelme, mely túlságosan elnehezedik, és pedig nem csak a katonák nehézsége, hanem a miatt is, mert nagy csontú, mecklenburgi lovakat kell adni alájok. Frigyes Vilmos lovasai valóságos «kolosszok, elefántok hátán», kik alig tudnak fölmászni a nyeregbe, s gyorsabb futamok alkalmával, rendszerint, még mielőtt szándékuk volna leszállani, már ismét visszakerülnek a földre.*

De már a gyalogságnál, kivált Frigyes Vilmos hadseregében, kétségkívül sok előnnyel járt a magas termet. Mert a porasz hadsereg öt láb hosszú, töltővesszős puskával volt felszerelve, melylyel zömök nczkó bizony nen bánhatott oly gyorsan, mint a magas termetű. S azt is elhihetjük, hogy az óriások rohamának mindenkor nagyobb súlya, hatékonysága van, mint ha apró emberkéek csörtetnek előre.*

Mindenesetre nem csupán balga különczködés a királytól az óriások toborzása, mely nem is példátlan azon kor hadi történelmében. Poroszországban a múlt század elején Fülöp örgróf

* «c'étaient des colosses sur des éléphants, qui ne savaient ni manoeuvrer ni combattre: il ne faisait aucune revue sans que quelque cavalier tombât par terre par maladresse.» *Oeuvres* de Frédéric. I. 193.

kezde meg a merőben magas termetűekből álló csapatok alakítását. Lord Stair draganyosai közt 1727-ben egy legény sem volt hat lábnál alacsonyabb, úgyszintén gróf Kutkowskinak 1739-ben Drezdában fekvő száz választói sárga ezredében.

A toborzást megnehezítette még az a körülmény, hogy a porosz hadsereg hírhedt szigorú fegyelme tudatában, nem örömet csaptak föl porosz katonának. Kanke ugyan azt állítja, hogy a legények «örömet állottak oly szolgálatba, melyben jól fizettettek s jól tartattak». Ámde Kanke állítását határozottan megczáfolja az a tömérdek cselfogás, furfang és erőszak, mire a porosz verbuválok kényszerültek, ha nem akartak újoncz nélkül visszatérni hazájokba.

Együgyű juhászokat ezredjuhászkul szegőd-
tetnek a porosz toborzók, kik valóságos ember-
kereskedést űznek az általuk befont legényekkel.
Tisztességes polgári ruhában leselkednek reájok.
Elfogják Bentenrieder osztrák követet, kora leg-
hosszabb diplomatáját; az még csak kiszabadul
valahogy. De már az ír Kirklandot s matróz tár-
sait nem menti ki a britt királyság oegise. Orosz-
ország, Svédország, Dalmatia, de különösen Ma-
gyarország területén rendszeres hajtóvadászatot
rendeznek a hosszú ficzkókra («lange Kerle»)
Nálunk Komárom várában volt a főügynökség,*

* A toborzás magyar vonatkozású adatait Bottka Tivadar tette közzé: *Új magyar múzeum*, X. folyam I. köt. 169-177. 1.

mely tömérdek hórihorgas suhanczot szállított a porosz hadseregbe.

E tárgyban legérdekesebb s legkimerítőbb adatokkal szolgál Bräcker Ulriknak, a «toggenburgi szegény embernek» önéletrajza,¹ kit egy átöltözött toborzó lakájul vitt Svájc széléről Berlinbe, s beosztatta katonának. Ama szívreható memoirenál még szívrehatóbb a jülichi öles természetű ács szomorú esete. Megjelenik nála egy tisztességes úri ember (titkos toborzó), s hetedfél lábnyi záros ládát rendel meg. Hetedfél lábnyi legyen, – úgymond – tehát azt hiszem valamivel hosszabb, mint a majszter uram! A megbeszélt terminusra odamegy az úri ember, kocsival, lóval, hogy majd elviteti a kész ládát. De uram fia – így kiált föl – hisz ez egy ölnél is rövidebb! Az ács a ládába állva akarja bizonyítani, hogy az jóval hosszabb egy ölnél; mire hirtelen rázárják a födelet, három legény kocsira teszi, s azzal el, Berlin felé. Az országúton biztonságban érzik magokat, kinyitják a ládát... irtózatos látvány ... a szegény ember ott feküdt megfulladva, holtan elterülve.²

A király e szertelen szenvedélye, az ügynökök, közvetítők, a toborzott fölpénze és beszállítása czímén, tömérdek pénzbe került. A már be-

¹ *Der arme Mann in Tockenburg*, herausgegeben von E. Bülow. Leipzig, 1852.

² Carlyle: *Frederick the Great*. III. 13., 14.

sorozott gránátos is, természetével egyenes arányban álló rendkívül magas zsoldot húzott, mely néha tíz, sőt húsz tallerra rúg havonként. Egy Grosfee nevű újoncz 5033 tallér és nyolcz garasba, Schmettau tábornok egy szerzeménye 5000 tallérba, s nővére számára adott alapítványi helybe került. Egy Kirkland nevű irlandiért, kit a porosz ügyvezető erőszakkal hurczolt el Londonból, részletezett számla szerint (egy font sterlinget hét tallérba számítva), 8862 tallér fizettetett. 1713-tól 1735-ig toborzás fejében nem kevesebb mint tizenkét millió tallér vándorolt külföldre.*

A király, ki egyebekben inkább fukárságra hajlandó, mind ama költségeket örömeit fedezi. A toborzás azonban évről-évre nehezebben megy. Nemcsak azért, mert a porosz ezredesek is kedvébe igyekeznek járni a királynak azzal, hogy a jobb szárnyra minél több öles embert állítsanak; nemcsak azért, mert egyéb hadseregekben is divatba jöttek az óriások, kikre a kereslet ekkép annyira emelkedik, hogy azzal arányban roppant magasra emelkedik a hosszú legények értéke: hanem főképen azért, mert a fejedelmek megsokallják a verbunkosok üzelmait, s vagy visszatorlással élnek, mint az angol király, vagy megtiltják birodalmukban a toborzást, mint a német császár.

Mennyi baj, bosszúság éri e miatt a porosz

* Förster. II. 296., 297.

királyt s mennyi költségébe kerül szenvedélye! Mégsem tesz le róla élte utolsó perczéig. S miért mindez? Hogy megalkossa a potsdami óriás testőrséget (Biesengarde), hogy gyarapítsa azt a gárdát, melyet még trónörökös korában szervezett, s mely azóta évről évre nagyobbodik.

XIV. Lajos homokos, mocsaras vidéken építé Versaillest, s belehelyezte Franciaországot, mely udvarában s udvaráért él; Frigyes Vilmos is mocsár közepén, úgy szólván a semmiből teremté Potsdamot, de katona-táborul, hol minden lépten-nyomon udvaroncok helyett óriás gránátosok ötlöttek szembe. Az egyik város typicusan jellemzi a XVIII. századi Franciaországot; a másik, Poroszországot.

A Kiesengarde népesíti meg egész Potsdamot, ép úgy mint Versaillest az udvar. Rendszerint három zászlóaljából áll, 8-800 emberrel, kik nem kaszárnyában, hanem a királyi várkastélyt körülvevő holland-módra épített téglaházakban laknak. A ki házas ember közülök, annak külön házacskája van, a nőtlenek négyen laknak egy házban, hol egy gazda szolgálja ki őket s főz a számukra.

A gárdisták sohasem mehettek szabadságra, – még megszöknének! pedig mindenikök személyében egész kapitális kelne lábra. Kézi munkától és földműveléstől eltiltattak. Pálinkát tilos volt inniök, s hogy semmikép se ihassanak, Potsdamban senkinek sem szabad pálinkát mérni.

Valamennyien magas termetűek, legnagyobb részök valóságos óriás. A legtörpébb közülök 5' 9", a legsugárabb 6' 4" 9" magas.* Magas, bádogczímeres gránátos süvegökben még néhány marokkal magasabbnak látszanak. Valóban úgy tűnnek föl, mintha valami idegen emberfajból valók volnának. Fölvonulásuk impozáns, de egyúttal bizarr látvány. Még bizarrabb az által, hogy trombitásaik, dobosaik szerencsének.

Mi célja volt Frigyes Vilmosnak e titáni katonasággal? Savoyai Eugéntől egész Macaulayig mindenki azt tartá, hogy ez is egy volt számtalan bogarai közül. Nem is csoda, mert Savoyai Eugéntől egész Macaulayig, a testőrségnek csupán közhelyekké vált anekdotái vonásait ismertük. Mióta azonban a levéltárak zárai fölpattantak, megismerhettük a testőrség teljes szervezetét minden porcikájában. S ha előttünk áll a gárda hű képe, szemünkbe ötlik annak valódi célja, mely abban áll, hogy e testőrségben óhajta a király katonai eszményképét megvalósítani.

Ő a hadseregre tette életét, s az elébe, követendő mintaképűi állítja föl a potsdami Biesengardét. A gárda élete örökös experimentális jobb és jobb taktikai újításokkal. Magva, mintaiskolája az egész hadseregnek, melynek többi ezredeiből gyakran küldetnek tisztek Potsdamba, hogy ott szemlélet útján sajátítsák el a legújabb

* Droysen. IV. Th. II Abth. 8. 16.

taktikai vívmányokat, s mindazt a mi az utasításokból meg nem tanulható.

A gárdisták első kiképzetésüket az anhalti hercegtől nyerték Hallében, s csak miután már kitanultak, kerülnek Potsdamba, a király keze alá.

A berlini Thiergartenban, vagy a potsdami gyakorlótéren, ott van igazán elemében Frigyes Vilmos. Nem hiába gúnyolják Exerziermeisternek, Drillfeldwebelnek. Minden áldott nap más-más ezreddel bíbelődik. A speciális szemléken az ezredek új egyenruhájukban jelennek meg. Az újonczok csákójukra tölgy lombot tűznek, mely a brandenburgiak régi hadi jelvénye.¹ Minden ezred tíz századból állott, melyek négy soros homlokvonalba akkép állottak föl, hogy a király a sorok közt elmehetett, s minden egyes katonát tetőtől talpig, utolsó gombjáig megtekinthetett.

A XVIII. század hadvezérei közt kicsinyesnek, sőt nevetségesnek tűnt föl a király aprólékos gondja az egyenruházás körüi. Rendeleték határozták meg hány gomb legyen a bakancson, a kabáton, milyen hosszú legyen a czopf, mekkora és minő a kézelő, nyakravaló, csákó stb. De így hozta ezt magával a rend szelleme, melynek nagy iskolája a porosz hadsereg.² Ily rendszer megal-

¹ Legelőször 1656-ban, a varsói csatában tűzték föl, megkülönböztető jelűi a svédektől, kik szalmacsutakkal bokrétázták fővegüket.

² «hier ist die hohe Schule der Ordnung und der Haushaltungskunst, wo Grosse und Kleine sich nach

pitása, – tehát nagy cél – hozta magával, hogy a király e detail munkában is kérlelhetetlen szigorral járt el.

A speciális szemléken, a király megjelenésekor, az egyes századok vezényszó nélkül, csupán dobszóra, tisztelegtek. Leírhatatlan türelemmel és kitartással szemlélte a király katonáit, mely odaadásnak kulcsa a szenvedély. Mikép a könyvmoly éjjel-nappal búvárkodik könyveiben, s reá nézve a munka gyönyörűség: úgy a király, kinek szenvedélye az öles betűk, a mozgó, élő betűk forgatása, nem tud kifáradni katonái körében.

A részletes mustrálások bevégeztével, megkezdődött a nagy hadi szemle, a manoeuvrírozások időszaka. Ilyenkor a király már hajnal előtt, két óraker nyeregben ült, s a hallei kapunál várta az ezredeket, melyek előtte vonultak ki a városból. A berlini Thiergartenben állott föl a katonaság, s mire sorvonalba fejlődik, megérkezik a király. A zenekar játéka s a zászlókkal tisztelgés közben lovagol végig a homlokzaton. Aztán kezdetét veszi a nagy gyakorlat, mely rendesen esti öt óráig tart egy huzamban.

Zárkózva sorakoznak a katonák ő felsége színe előtt, feszes, testhez álló ruháikban. Tartásuk egyenes, merev, fegyverfogásuk biztos, mi alatt fejüket magasan hordozzák. Harsány vezény-

dem Exempel ihres Oberhauptes meistem lemen.» Loen, I. 22.

szóra a legnagyobb csöndben, minden mozdulatot erősen, élesen markírozva forognak jobbra-balra. Forgolódásuk egy Savoyai Eugén szemében is affektáltak, pusztán szemgyönyörködtető, üres parádéra szolgáló játéknak tűnik föl.* Pedig azokban a mozdulatokban a legnagyobb taktikai találmány rejlik, melyet rövid időn utánozni fog minden rendes hadsereg.

A porosz katonaság volt az első a világon, mely egyforma lépésekben masírozik, s homlokvonalonban is zsinóregyenesen. Ezt az újítást az öreg Dessauer hozta be a hadseregbe, melynek katonái lábukat lassú, méltóságos tempóban egyszerre emelik föl, egyszerre teszik le. «Egy-kettő, egy-kettő» kiabálja sarkukban vagy a Drillmeister, vagy maga a király, ha az egyforma lépés rendje bomladozik.

Igaz, hogy mint a bábuk, oly kimérten mozognak, de aztán érzéketlen bábuk módjára lépdelnek golyózápor közepett is, s ama meleg napokon, Mollwitz halmain, kimért, meg nem ingó előnyomulásukkal hozzák majd zavarba az osztrák hadsereget. Hajdan a spanyol csatarend,

* A. D. 1723. «L'exercice des Troupes de Prusse m'est connu, il a toujours eu quelque chose d'affecté et doit à ce qu'on m'a dit en cela encor avoir été augmenté du depuis; il n'est pas surprenant que des grands corps bien nourris et sans fatigues soient lestes pour un jour de parade.» Arneth: *Prinz Eugen von Savoy en*. Wien, 1864. III. 553.

mély oszlopokba alakult: a potsdamiak széles homlokvonalban nyomulnak előre, mely kevésbé van kitéve a messzehordó fegyverek pusztításának, s azonkívül hasonlíthatatlanul hatékonyabb tüzelést fejthet ki.

Nagy gondja van a felséges Drillfeldwebelnek a gyors tüzelésre, mi csak akkép lehetséges, ha katonái minél gyorsabban töltik meg fegyvereiket. Gyorsítja a töltést a vas töltővessző, tehát ellátja vele a gárdát. Azzal egy ütésre leverik a fojtást, melyet azelőtt a favesszővel többször kellett leveregetni. Magas termetű katonái természetesen könnyebben töltik meg öles puskáikat, mely szintén újmódi szerkezetű. Azelőtt a muskéta és a pika két külön fegyver; most egyesítik mind a kettőt, a flinta végére tűzvén a szuronyt. Már 1733 óta, az első sor, szuronyos fegyverrel tüzel.*

A vas töltőpálcza behozatala óta négyet is lőhetett a porosz katona egy perez alatt. Példátlan gyorsaság abban az időben! S attól fogva leginkább a tüzelés gyorsaságára fordítja igyekezetét minden porosz hadvezér. 1773-ban már hatszor, 1781-ben hétszer lőhetette ki fegyverét a harezos, s ily arányosan emelkedik lövésben való gyorsaságuk egész a gyútús puska behozataláig, mely már pokolgép a régi vesszős puskákhoz képest.

Ha Frigyes Vilmos gárdaezrede gyakorlaton

* *Oeuvres* de Frédéric le Grand. I. 192.

volt: töltés, célzás, tüzelés oly szabatosan s oly gyorsasággal ment végbe, hogy egykorúak szinte boszorkányságnak tartják. «Ne puffogtass (nicht zu plackern)!» kiáltja a király, tüzelés előtt. S valóban, a hosszú zászlóalj-front tüzelése: egy vilámlás, egy csattanás!

De mit folytassam tovább. Nem ötlük-e szembe, hogy Potsdam nem csupán a porosz katonaság, hanem valamennyi modern hadsereg nevelő-iskolája. Csodás mintakép, remek eredeti, melyet majdan másolni próbálnak más államokban, de csakis másolni tudják, utolérni mai napig sohasem. Mire lemásolják, az az eredeti ismét tovább fejlett.

A Drillfeldwebel műve mindez, s ha tisztikara részt követel munkájából, ne feledjük, hogy tisztikara is egyedül az ő alkotása.

Tiszti rangok adományozásánál a király rend szerint belföldi nemesek katonai érdemeit jutalmazza. Rendszere tehát homlokegyenest ellenkezik az osztrák hadseregével, mely asyluma a félvilág kalandorainak, mert a tisztre nézve előny, ha idegen; és a melyben adták vették a tiszti rangot. Ausztriában egész 1809-ig tarifája volt a katonai becsületnek, a tiszti bojtának. Egy század taksája 8000 forint, őrnagyi ragnak 20,000, az ezredesinek 30,000 forint a szabott ára: tehát nem tisztesség, nem hivatal, hanem vagyon, melylyel üzérkedni lehet.

Frigyes Vilmos előtt a porosz hadseregben az

alantas tiszteket az ezredes, s csupán a törzstiszteket nevezte ki a király. Frigyes Vilmos minden tiszti kinevezést a maga jogkörébe von. Mint legfőbb hadúr, tényleg úr akart lenni hadseregében. Ennélfogva igen fontosnak tartá, hogy a zászló-tartói illetőleg hadnagyi kinevezés, az első állásfoglalás a sereg tisztikarában, mely minden további előmenetel alapja, ne a véletlennek vagy személyes tekinteteknek, hanem saját belátásának legyen alá vetve. Katonatisztjeit az újonnan behozott magaviseleti lajstromok (Conduitliste) alapján nevezi ki. E lajstromokba évről évre följegyeztetett a katonák vallása, magán-élete, viselete a szolgálatban, s képessége. A vezérek jóra- valóságát a szerint mérlegelte a király, a minőnek találta az évenkénti szemléken a gondjaikra bízott ezredeket.

A király, tisztikarában erős testületi szellemet táplál és tart ébren. Az államban legnagyobb tisztesség ő felsége egyenruháját hordozhatni. A ki ebben részesül, uniformisát, szigorú büntetés terhe alatt, sohasem szabad levetnie. Maga a király megy elől jó példával. 1725 óta soha sem vetette le a katonai kék kabátot, főképp azért, hogy így, rászoríthassa a rendelet megtartására tábornokait, kik addig, sujtásos, sallangos polgári ruháikban egymással versenyezvén, adósságokba verték magokat. «Ő felsége katonatisztje» nagy rang az államban: az új rangsorozat szerint, egyenlő rangú udvari, polgári s katonatisztek közt,

a legelső hely a katonát illeti. Nem úgy mint Párizsban, s az annak mintájára alakúit drezdai, hannoveri, braunschweigi udvarokban, hol az udvari paszománt mindig előtte jár a hadi jelenvénynek.

A tisztikarban meggyökerezett testületi szellem szemében a szolgálatban való derekasság adja meg a férfi igazi értékét, s a kötelesség egyértelmű a becsülettel. A király nagy gonddal tisztította meg hadserege tisztikarát selejtes elemeitől.* Ennek tudata még inkább emeli a tisztek különben is magas önérzetét.

Minden egyes tiszt legkülönb férfi-munkának a katonai pályát tartja s udvari vagy polgári tisztviselőknél többnek érzi magát, a minthogy csakugyan többet is számított. Szemökben a szigorú fegyelem s az alárendeltség úgyszólván természeti törvény. Nagy dolog ez, ha meggondoljuk, hogy az ellenállás szellemében fölnevelkedett hűbéres nemesség ivadékairól van szó! Csakis a villámló szemöldökű király vad, de igazságos erélye mellett vált lehetővé, hogy az imént még féktelen nemesség rövid idő alatt teljesen belelálja magát az új rendszerbe. Idő múltával

* «On purgea, dans chaque régiment, le corps d'officiers de ces gens, dont la conduite ou la naissance ne répondait point au métier de gens d'honneur, qu'ils devaient faire; et depuis la délicatesse des officiers ne souffrit parmi leurs compagnons que des gens sans reproche.» *Oeuvres de Frédéric*. I. 192.

annyira vérökbe megy át az alárendeltség eszméje, hogy szigorú fegyelmeket nem cserélnék föl a szomszéd lengyel *procax* libertásával, s csak nevetni tudják a körülfekvő német országocskák alkotmányát. Szóval a középkorias nemesség egy emberöltő alatt átalakult a modern állam oszlopaivá. Sehol nem ment ez oly gyorsan, és sehol sem csapott föl oly tömegesen a nemesség katonának, mint Poroszországban. 1724-ben, midőn a pomerániai nemességet számbavették, kitűnt, hogy annak csekély kivétellel minden tagja vagy kiszolgált, vagy tényleg szolgáló tiszt a hadseregben.*

Macaulay szemére veti Frigyes Vilmosnak, hogy hadseregét nem használta, mi «nem humanismus»-ának volt eredménye, hanem csupán egyik számtalan bogarai közül. Katonáit úgy lát-szik olyanformán szerette, mint a fősvény pénzét. Szerette gyűjtögetni és megszámlálgatni őket: örült szaporodásuknak, de nem tudta volna magát elhatározni, hogy e becses kincséhez hozzányúljon.

Valóban, csatákra nem vezette hadseregét. Ismerte önmagát: jól tudta, hogy nem született hadvezérnek. Nem volt stratégá, mint taktikus páratlan. «Ímhol van, a ki egykor bosszút áll értem» mondogatta fiáról.² Talán eleve tudta, hogy

¹ Ranke: *Zwölf Bücher preussischer Geschichte*. Leipzig, 1874. III. u. IV. Bd. S. 150.

² «Voicy quelqu' un qui me vengera un jour.» 1736.

na majd mozgásba hozza azt a mintaszerű hadsereget, melyet teli kincstárral együtt hagyott reá. Ő a maga részéről eleget vélt tenni, ha családja hatalomkörét, seregének kitűnő taktikai kiképzésével és az ország belügyeinek rendbe hozatalával, szélesbíti. E nagy munka teljes bevégezését merőben lehetetlenné tette volna a hadviselés.

Különben is kimondhatatlan haszonnal járt félelmes hadseregének pusztán csak főnnállása. Megszerzi az államnak a belső szervezkedés mávéhez okvetetlen szükséges hosszú békét. Egy követjelentésben ezt olvassuk: «a legborzasztóbbtól tarthatni e monarcha részéről, ki határozottan kijelenté, hogy egész szeretete katonáié.»

Poroszország határos Ausztria, Orosz-, Lengyel-, Francia- és a tengeren át úgy szólván Angolországgal. E hatalmak mindenike gúnyolja ugyan a Drillfeldwebelt * s dressirozott hadseregét, de sohasem mer vele kikötni. Frigyes Vilmost sohasem éri sottise az európai nagy politikában. Tekintélyét minden viszonyok közt fönn tudja tartani, s bármely hatalommal, magával a császárral szemben is.

május 2-dikán. *Journal secret* du Baron L. Ch. de Seckendorf. p. 138.

* Angliában: «from his attention to the most trifling manœuvres, was sarcastically called *the serjeant king*». Coxe: *History of the House of Austria*. 2d ed. Lond., 1820. IV. 212.

1721 szeptember 14-dikén bécsi követének császári királyi udvari fourier adja tudtul, hogy az udvarral s a császári miniszterekkel való közlekedéstől tartózkodjék. A mint értesül erről, ő is azonnal udvari fouriert küld a berlini osztrák követhoz, hogy hagyja el udvarát. «Micsoda? – mordul föl – önök azt gondolják, hogy a porosz király nagy hadseregével, mindennek eltűrésére van kötelezve? igaz, hogy szeretem katonáimat, szeretem pénzemet, de sem az egyiket, sem a másikat tekintetbe nem veszem, ha becsületemről, vagy jogaim védelmezéséről van szó.»¹ S míg mellét verve, jogát nem engedi: főnhangon dicséri a mindenhatót, hogy «hál' Istennek van annyim, a mennyivel a császárnak is sakkot adhatok».

A külpolitikában nem kínálhatták oly csaliétekkal, mely békés hajlamaitól eltántoríthatta volna. Országfölosztási terveket (pour partager le gâteau) kereken elutasít, tudni sem akar rólok, beéri azzal a mije van, úgy is elég jutott neki Isten irgalmából.² Mikor pedig ily úton-módon a

* «si vous vouliez insinuer que le Roi de Prusse avec sa grande armée est obligé de tout souffrir? il est vrai, j'aime mes soldats, j'aime mon argent, mais ni l'un ni l'autre ne me sont rien lorsqu'il s'agit de mon honneur ou de défendre mes droits.» Suhm követjelentése, 1725 ápril 25.

² Az északi szövetséges hatalmaknak Svédország német tartományai fölosztását tárgyaló javaslatára ezeket írja:

bécsi udvar Magyar- s Olaszországba kér tőle segédcsapatokat: nem tágít, igazait nem engedi. A birodalmi alkotmány értelmében, nem mint porosz király, hanem mint brandenburgi választó, 10,000 főnyi subsidiumot köteles adni a császári seregbe, de csak úgy szólván honvédelmi szolgálatra. Már pedig Magyar- és Olaszország egyaránt kívül esik a birodalom határain. «Nem kívánok – úgymond – egyebet a császártól, mint barátságát, és hogy efféle mandátumokkal ne háborgasson. Csapatokat Magyarországra nem adok, és ha a császár háború és zenebona nélkül nekem adná Szászországot: még akkor sem küldenék, de csak száz embert sem Magyar- vagy Olaszországba; ezt adja tudtul – így utasítja miniszterét – virágos nyelven a császárnak. Nekem a jó Isten úgy is annyit adott, hogy nem kívánom felebarátom jószágát.»*

Vajon nem kézzelfogható-e csak ez egy esetben is, hogy Frigyes Vilmos hadseregének pusztá főnnállása is nagy haszonnal járt. Ha a porosz

«sollen glatt abschlagen; absurde proposition, ich will nichts haben, ich habe durch Gottes Gnade genug». 1715 márczius 29.

* «Truppen nach Ungarn gebe ich nicht, und wenn mir der Kaiser wollte Sachsen geben und ohne Krieg und Lärm, so wollte ich nicht 100 Mann geben nach Ungarn oder Italien, das müssen Sie ihm verblümt sagen; und der liebe Gott hat mir so viel gegeben, dass ich nicht meines Nächsten Gut verlange.» A király Ilgenhez, 1715 november 27.

király nem támaszkodhatik hatalmas haderőre, ezáltal bizonyára ép úgy kényszerűit volna lábatfejet hajtani a császár sürgetései előtt, mint annakelőtte elődei. Így azonban, emelt fővel, mint a császárral egy sorban álló, mint ahhoz hasonló hatalmú fejedelem, csak figyelmeztette a császárt a törvényre, s nem hajtotta végre kívánóságát.

Ha a hatalmasak sem bírják háborúba vinni: apró fejedelmek incselkedései még kevésbé. A liègei (lüttichi) püspök – duodez világi hatalmasság! – a herstali ügyben hiába játszik az oroslán sörényével. Frigyes Vilmos inkább eltűri a püspök bosszantásait, de a bagatelle ügyet nem méltatja arra, hogy észre vegye. S nem csapja agyon az ingerkedőt, mert további bonyodalmak háborúba is sodorhatnák.

Meggyőződése, hogy a háború romlására válnék országának.* A mellett világosan látja, hogy nem tehetne nagyobb és fontosabb hódításokat külföldön, szomszédai rovására, mint állama belsőjében, minden nemű emberi tevékenység fölhívása és gyámolítása, egyházak, iskolák építése, a közigazgatás minden ágának remek szervezése stb. által.

Ily alkotások meggyökerezésére huzamos béke

* «une guerre serra la ruine pour mon pays.» A király Ilgenhez, 1714 december 6. Droysennél. IV. Th. I. B. S. 106.

a legkülönb melegágy. Ezért van szüksége Frigyes Vilmosnak tartós békére, melyet csupán hatalmas hadsereg biztosíthat. Si vis pacem, para bellum! a mit Moltke tábornagy így fejezett ki: «nem szabad elfelednünk, hogy a kard az, a mi a kardot hüvelybe kényszeríti».

V.

PATER PATRIAE.

Világszerte másolni próbálták a Colbertismust. III. Károly korabeli közgazdasági történetünk, voltaképp ausztriai Colbertismus. De nem egyéb halvány utánzatnál.

Ki is látott valaha igazi nemzeti nagyságot jól másolva? Nemcsak a fajilag jellemző nagy írók nem lehet fordítani, de lefordíthatlanok a nagy nemzeti alkotók is. A ki fordításukra képes, az már nagy eredetivé lesz előbb-utóbb.

Frigyes Vilmos colberti eszmékből indult ki, melyek koreszmékké váltak. Azonban, tán mondanunk sem kell, hogy csak megindult, de nem maradt meg az idegen eszmék igájában. Lényében sok volt a bikából és a medvéből, de egy vonás sem a majom sajátjaiból. Születésénél fogva kiváltságos helyzete megengedte, hogy veleszületett nagy, adományait, majmolástól menten fejthesse ki. Ő Louvois és Colbert szervező tehetségét egyesíté magában. Csak az a különbség

köztök, hogy neki nem kellett eredeti terveit egy szeszélyes király jóváhagyásától tenni függővé. Szabad keze volt, tehetett a mit akart. Tulajdon belátásán kívül semmi sem korlátozta.

Nehéz probléma megoldását tűzte ki céljául. El volt tökéltve erős hadsereg fölállítására, de egyszersmind belügyei, különösen a pénzügyek rendbehozatalára.

Nagy hadsereg alkotása magában véve, keveset törődve azzal, hogy a páncél nem nyomja-e agyon azokat, kiket védelmezni volna hivatva: nem tartozhatik a legsúlyosabb emberi munkák közé, mert vad népek és polgárosultak történetében egyaránt gyakori jelenség. De hatalmas hadsereget szervezni s föntartani úgy, hogy fejlődésével karöltve emelkedjék az állam anyagi jólléte, ilyesmire, – Frigyes Vilmos országlásáig, bár merre tekintsünk, nem lelünk példát. E rendkívüli esetben szükségkép rendkívüli szellemi erőknél kellett működni. Mert ily eredmény, nagyszabású eredeti gondolat s következetesen, minden viszonyok számbavételével végrehajtott terv nélkül, valóban elképzelhetetlen. Minden esetre tanulságos lesz, megismerkednünk azzal, miképp vette munkába a mi hősnök ama gordiusi csomó megoldását.

Frigyes Vilmos 1713 május 3-dikán «a belföldi kézműipar pártolása és előmozdítása céljából» kiadott pátensében elrendeli, hogy a csapatok összes fölszerelése belföldön készíttessék

és vásároltassék, s ha ez nem lenne kivihető, az illető ezredek kötelesek azonnal jelentést tenni a királynál.

Csak ekkor tűnt ki mily mélyen sülyedt az ipar Poroszországban. A belföldön beszerezhető anyag rosszabb s drágább volt, mint a külföldi. A király által alapított «Lagerhaus», a fölszerezések gyára, szintén ép oly hitvány s költséges árút szállított, mint a magánvállalkozók.

De a király, úgy látszik, előre számított a kezdet illetően nehézségeire, melyek által föltett szándékától nem engedte magát eltéríttetni. Szívesen fizette a nagyobb árt a rossz portékáért, mert egészen a merkantilismus szellemében úgy okosodik, hogy az állam nem károsulhat, ha a termelőknek fizetett nagyobb ár vagyis pénzmennyiség benn marad az országban.

Szívóssága minden akadályon győzedelmeskedik, s aránylag rövid idő, két-három év alatt oda viszi, hogy a legnagyobb szükséglet, a posztó, olcsón és jó minőségben állíttatik elő a belföldön. E célból a posztógyártókat rendkívüli kedvezményekben részesítette. Minden gyapjúművest fölmentett a katonai szolgálat alól. Csőd esetén elsőségi jogot adott azoknak, kik posztógyártásra kölcsönözték pénzüket. Minthogy az olcsó nyersanyag nagy előmozdítója az iparnak: 1719-ben kiadott úgy nevezett gyapjúpragmatikájában (Wollpragmatica) eltiltotta a gyapjú külföldre szállítását. A tilalmat kijátszották, mire «a

gyapjú, lovak és kocsi elkobzása, azonfölül súlyos pénzbírság, vagy a körülményekhez képest, halálbüntetés terhe alatt» ismételte.* Ily úton-módon már az ő uralkodása alatt annyira fejlődik a porosz posztó-ipar, hogy külföldre is képes szállítani áruit. Az orosz hadsereg posztó-szállítói poroszországi (hugenotta) gyárosok.

Már 1722-ben így ír a király: «Ezelőtt kiküldtük a pénzt az országból, most más országokból jő be mihozzánk. Ipari vállalatok az országban, valóságos aranybányácul tekinthetők. Valamely ország ipar nélkül olyan, mint az emberi test élet nélkül, ergo halott ország, mely állandóan szegény és nyomorult, s a míg fönnáll, sohasem virágozhatnak.»

A merkantil-rendszer ez elveit természetesen csak szigorú, a magánjogokba mélyen belevágó zsarnoksággal lehetett megvalósítani. 1720-ban elrendeli a király, hogy az összes lakosság, a hadsereg példáját követve, csupán hazai készítményű ruhában járjon. Egy év múlva követte ezt «száz birodalmi tallér fiskális büntetés terhe alatt» idegen kartonruhák viselésének tilalma.

A közhatalom föladatának tekintette, hogy az eminens fontosságú ipart mindenkép gyámolítsa. Czéhkorlátok, kiváltságok, egyedárúságokkal, mint megannyi mankóval támogatja a nem-

* *Publicationen aus den königlich preuss. Staatsarchiven.* II. 337-341.

zeti munka ez ágát, s ugyanazon czélből határozza meg a munkabért, az élelmi szerek árát, a kamatlábat. Frigyes Vilmos tájékozás végett összeíratta a mesterembereket, s nagy ügyelettel van arra, hogy mindenütt csak annyi s olyan iparos nyisson üzletet, mennyit és a minőt az illető vidék eltarthat. Az is előfordul, hogy némely helyt, hol különben szükség volna iparosokra, nem élhetnek meg; ha ezt ki tudják mutatni, segíti őket az állam különös kedvezményekkel.

Az állami gyámkodás az ipar terén mindenütt jelen való. A rendszerből folyt, hogy a rossz árú szállításának elkerülése végett, az állam közvetlen fölügyelet alá vette magát az ipari tevékenységet. A gyárosoknak és fölügyelő hatóságoknak nemcsak Colbert, Frigyes Vilmos is pontos, tanácsszerű utasításokat adott, melyek abban a korban mintaszerűek, s nagy részöket maga a király készítette «oly elvek szerint, melyeket mi – úgymond – tapasztalatból s nem könyvekből tanultunk».* A kész gyártmányokat becmesterek vették szemle alá, s ha valami kivetni valót vagy éppen hibát találtak bennök, készítőjüket megbüntetés végett följelentették.

Sok minden átmeneti intézkedés eleintén

* «Nach denen Principiis, so wir durch die Experience und nicht aus Büchern erlernen haben.» Eoscher-nél: *Geschichte des National-Oekonomik in Deutschland*. München, 1874. S. 365.

világos kárára szolgál az őstermelőnek, a földbirtokosnak, a tőkepénzesnek és a fogyasztónak, kik sérelmeikkel ostromolják a királyt. Válaszul azt nyerik, hogy államügyekben az egyetem üdve előbb való az egyesek hasznánál. A király meg van róla győződve, hogy a pillanatnyi baj már a közel jövőben megszűnik, mert az őstermelő, a földbirtokos jó piacot nyer terményeinek a gyorsan fölvirágzó városokban s a tőkepénzes és fogyasztó is csak hasznot húz abból, hogy a pénz, a nemzeti erő e fölidege benmarad, forgalma gyorsabbíttatik s könnyebben megy.

A városok lakossága, a rendkívüli ipari lendület következtében átlag megkétszereződött, mi nagyban elősegíti Frigyes Vilmos centralizáló törekvéseit, s a mellett roppant hasznára válik az államkincstárnak, mely legfőbb jövedelmét a városok fogyasztási adójából húzza. Viszont a fogyasztási adó rendkívül emelkedik a városokba áthelyezett helyőrségek nagy száma által. Frigyes Vilmos nagy hadserege tehát egyenesen előmozdítja az állam jóllétét, mert ipari szükségleteinek a belföldön készíttetése megalapítja a porosz ipart, s helyőrségi tartózkodása, a király saját nyilatkozata szerint,* két harmaddal emeli a városok fogyasztási adóját.

* «Wenn meine Armee ausser Land marchiret, so werden die Accisen nicht das dritte Theil soviel tragen, als wenn die Armee in Lande, die rerum pretium wer-

Frigyes Vilmosig Poroszországban a városok fogyasztási adójából és a falvak contributiójából tartották fenn a hadsereget. Ez adókat kerületi hadbiztosságok szedték be s szolgáltatták át a berlini főhadbiztóságnak. A közjövedelmek másik főforrása a királyi jószágok bérlete, melyet a berlini pénzügyi főigazgatóság alatt álló pénzügyi és uradalmi kamarák kezeltek.

A hadbiztosságok és kamarák vidéken úgy, mint a fővárosban, az illetékesség miatt folyvást versengnek egymással, mi rend szerint elkerülhetetlen, ha lényegileg együvé tartozó ügyek külön vannak választva. A pénzügyi kezelés e visszásságán s az ebből folyó zavarokon egy évi fontolgtatás után* gyökeresen segített a király; megint a maga módja szerint: gyorsan, önfejlőleg, de mélyen járó gyakorlati bölcseséggel.

Sajátkezűleg fogalmazta idevágó rendeletét. Aztán magához hívatta kabineti titkárját s pipszó mellett, délutánonként tollba mondta a nagy fontosságú utasítást, melynek mind a 35 §-át dictálás közben egyenként meghányta-vetette, hogy minden félreértést kizárva, minél szabatosabban szövegezze. 1723 január 14-dikén készültek el a nehéz munkával s Frigyes Vilmos villámgyors cselekvésmódját talán semmi sem

den fallen, als denn die Aemter ihre Pacht nicht richtig abtragen werden können.»

* Isaacsohn: *Gesch. des preussischen Beamtentums.* III. 118., 119.

jellemzi jobban, mint bogy intézkedéseit a másolatok készítésére szükséges öt nap elteltével már életbeléptette.

1723 január 19-dikén a hadbiztosság s pénzügyigazgatóság tagjai, kiknek sejtelmök sem volt a küszöbön álló nagy újításokról, a várpalotába voltak hivatalosak. Ilgen miniszter az egybegyűltekek előtt fölolvassa a pénzügyek kezelésének új alakot adó királyi rendeletet. * E szerint ő felsége a két hatóságot saját elnöklete alatt, új testületbe egyesíté, mely pénzügyi, hadi és uradalmi főigazgatóság czímmel, ezentúl a pénzügyek főhatósága.

A jelenvoltak közül a főigazgatóság (General-directorium) hivatalnokaivá kijelölteknek, Ilgen, a király arczképe mellett állva, az utasításnak egy-egy példányát adta át. Aztán átment velők a kihallgatási terembe, hol az új hivatal új hivatalnokai új esküt tettek le a király kezébe, melyben hitökre fogadják, hogy ő felsége javát és hasznát, főkép a jövedelmek szaporítása és az alattvalók kímélése által, minden erejökéből előmozdítják.

A királynak mint legfőbb hadi úrnak s mint az uradalmak tulajdonosának, egységes érdekei voltak a pénzkezelés körül: a General-Directorium új intézménye ezt teljesen biztosítja. De a király nem elégedett meg saját érdekei biztosításával; népe érdeke is annyira szívén fekszik,

* Közölve Försternél. II. 173-255.

hogy a General-Directorium s egyéb adóügyi intézmények alkotását nemcsak fiskális, hanem a legszorosabb értelemben vett nemzetgazdasági józan nézetek kifolyásának kell tekintenünk.

Frigyes Vilmos szemében a korona érdeke azonos fogalom a nemzet érdekével. A physiocraták oly elődjét látjuk benne, kinek tetteiből olvasható, hogy az a meggyőződése: «pauvre paysans: pauvre royaume, pauvre royaume: pauvre roi». A hol aratni akar, ott előbb veteményez. Jóléte akarja helyezni a lakosságot, mely eddig szükölködött, az ipar, a kereskedelem, az emberi munka minden fajtájának istápolásával. Nem tekint az egyes rendek exclusiv érdekeire, hanem valamennyit szem előtt tartja, hogy ne egymás rovására, hanem egymással karöltve, egymás mellett gyarapodjanak.

Franciaországban ez idő szerint az adóterhet az teszi elviselhetetlenné, hogy a kik leginkább képesek volnának hordozni, teljesen kivonják magokat alóla. Nyilvánvaló, hogy ott a nyomor legfőbb forrása a mentességek nagy száma. Frigyes Vilmos állama, nagy hadseregével, pénzügyi zavarok nélkül fönn nem állhatott volna a legvagyonosabb osztály hozzájárulása nélkül. Ő tehát a bűbéri kötelekek erőszakos felbontásával s a hűbér-birtokok allodificálásával bevonja a nemességet is az adófizetők sorába. A nemesség továbbra is kiváltságolt osztály marad, mert csupán előtte áll nyitva a hadsereg s a polgári kormány-

zat vezetése; csakhogy ezentúl csupán azért uralkodik, mert szolgál.

A pénzügyi tisztviselőknek minden igyekezetüket – királyi utasításnál fogva – arra kell fordítaniuk, hogy az adózás terhé az egész lakosság «egyenlő vállakkal» hordozza. Ez az egyenlőség példátlan a XVIII. század első évtizedeiben, mert oly ridegen van értelmezve, hogy nem enged kivételt senkinek, még a királynak sem. A fogyasztási adó ügyében kiadott utasítás például így szól: «Királyságunk és országainkban senki sem mentes a fogyasztási adótól. S hogy minden család minél biztosabban meggátoltassák, Mi Magunk is, királyi Házunktól fizetni fogjuk a fogyasztási adót; legyen hát szoros ügyelet arra, hogy ezentúl azon ürügy alatt, mintha egy vagy más tárgy a Mienk vagy királyi Házunké volna, senki se rövidíthesse meg a fogyasztási adójövedéket. Minden kocsi, még a Mieinket sem véve ki, az utolsó fakó szekérig jól és pontosan megvizsgáltassék, vajon nincs-e rajta fogyasztási adó alá eső áru.» *

Ily fajta rendeletek olvasásakor úgy rémlik előttünk, mintha az a torzonborz király tán egyébre is számot tarthatna, mint a méregzsák és a káplárkirály titulusára? Sőt hajlandók vagyunk, álmélkodó tisztelettel szemlélni, azt a fejedelmet ki a XV. Lajosok és Erős Ágostok

* Königliche Instruction vom 20. December 1722. Art. 10. § 7. Försternél II. 193.

korában, éjjel-nappal egyre azon fáradoz, hogy egyensúlyt hozzon be az államháztartásba s megvalósítva költséges szenvedélyeit, – a mellett «conserválja» a köznépet s annak adóképességét. Lám, Franciaország Colbert óta, tehát már Isten kegyelméből ötven éve, nem törődik ily bagatelle ügyekkel. Ott az adók bérbe vannak adva a legtöbbet ígérőnek, kik ekkép megveszik az adófizetőket, hogy nyereszkdjenek rajtuk.

A languedoci csatorna megépítése óta Franciaországban nagyobb szerű állami intézkedés nem történt, az akkori siralmas közlekedési viszonyok mellett időről időre vidékenként föllépő éhség elhárítására. Brandenburg sivar homokbuczkáin s mocsaras pusztáin sokkal inkább ki volt téve az éhségnek a föld népe, mint a buja földdel megáldott Franciaországban. Csakhogy míg itt azt tartja az udvar, hogy ha kipusztul a paraszt Limousinban, Angoumois majd benépesíti: addig Poroszországban a király nagy erőfeszítéseket tesz az inség eltávolítására, s célját annyira eléri, hogy például az 1736-iki rossz termés idején midőn a szomszéd Lengyelországs Sziléziában éhhalál pusztít, Brandenburgban, a homokbuczkáiról «a római szent birodalom porzó-tartójának» gúnyolt terméketlen tartományban * alig érzik a rossz esztendő csapásait.

* «Des heiligen römischen Reichs Streusandbüchse».
– Förster: *Hofe und Cabinette Europa's*. Potsdam,

A királyi raktárakból minden parasztot elláttak vetőmaggal, melyet csak a következő évi takarás után kellett visszaszolgáltatniuk. Ilyenkor nyilatkozott a Frigyes Vilmos által alapított királyi magtárak áldásos hatása, mi egyébként nemcsak abban állott, hogy szükség esetén az inséget eltávolították, hanem abban is, hogy az árhulámzásokat, melyek csapásai voltak Franciaországban, nagyban mérsékeltek.

A harminczéves háború nem hiába használta országútnak Brandenburgot, le is tarolta évtizedekre. Az ország elnéptelenedett: Kurmark városaiban még 1721-ben is 3257 telek állott pusztán. Az e miatt beállott munkaerő hiánya nagy mértékben hátráltatja a haladást. A porosz királyság másik fele, Kelet Poroszország, a harminczéves háború csapásaitól mentve volt ugyan, de 1656-ban s 1657-ben a tatárjárás, később 1708-ban s 1711-ben a pestis, a különben is gyér népességet felényire szállítá le.

Frigyes Vilmos nagy buzgalommal indítja meg a gyarmatosítást, melynek eredménye, hogy Pomerániában már 1724-ben mindössze kilencz paraszt-telek áll pusztán. A telepítés rendkívüli körülményekkel, az állam atyáskodó védszárnyai alatt megy végbe. Kelet-Poroszország, az elpusz-

1836. 11. 26. – II. György angol király ama homokbuczkákra czélozva, gúnyolta I. Frigyes Vilmost «archisablier de l'empire romain»-nek. *Oeuvres* de Frédéric II. 53.

túlt, elnéptelenedett vidék rövid időn egy sorba emelkedik Németország legvirágzóbb tájaival.

A telepedők egy része a királyság népesebb vidékeiről, a magdeburgi s marki tartományokból kerül ki; más része bevándorló. Pfalziak, frankok, svájcziaiak, csehországiak, francziák, vallok, hollandiak, menekülő német mennoniták, waldensiek s főkép salzburgi protestánsok seregstől lepik el a keleti tenger partvidékeit.

Nem az országok szemetje, hanem vallási meggyőződéseik miatt üldözött munkás, iparúzó lakosok telepednek a pusztá telkekre. Tárt karokkal fogadja Őket a király. Lengyelek és szamaiták is jelentkeznek, de a király nem eresztí be őket országába. Sőt a Preussen tartományban őslakos lengyeleket is, kik a mellett, hogy rossz gazdák, még azonfelül katolikusok is, ki akarja irtani országából. Utasításul adja, hogy e rongy népből, mely kötelezettségeinek nem tud eleget tenni, válogassák ki a katonának valót és sorozzák be haladéktalanul, a többit, hátralékos kötelezettségük fejében, forgassák ki birtokaikból s tegyék pásztorokká, zselléreké, mert gazdaságuk vitelére képtelenek.*

* «Je mehr teutsche Leute hingehn, je lieber und besser ist es, da mit mus man die Litauer austauschen, da die Litauer keine Wirthe sein ... die Ihre Prestanda nit richtig abführen; wofern sie zu gebrauchen, dürfen sie an die Regimenter geben und andere auf den Hof

Magyarországon ugyanekkor az osztrák kormányzat hegyi vidékek pásztor szerbjeit telepíti földművelőkül Temes, Torontál rónaságára. Frigyes Vilmos ellenben tekintettel van arra, hogy az új települők, minő foglalkozást űztek régi hazájokban? Csupán iparosoknak és földművelőknek nyitja meg országát. S a hegyes völgyes hónapokból kivándorló svájciakat, ha már hegyes vidéket nem adhat nekik, legalább halmos tájakra telepíti.

Ha ez egyidejűleg végbement két fajta gyarmatosítást összehasonlítjuk, az látjuk, hogy a tiszamarosközi szerb lakosság élete azóta is mérőben tengés-lengés, máig sem mehettek semmire. Míg a svájci gyarmat homokbuczkás, dombos új hazájában csakhamar kiismerve földje természetét, minden bevándorló közt legelőbb tájékozta magát. 1727 június 11-dikén azt írja a königsbergi kamara, hogy a svájci telep, mely eleintén sehogy sem tudott boldogulni s adót nem fizethetett, ma már, «miután földjét ismeri» jólétre vergődött, földjét szépen műveli, marhaállománya kitűnő, adóját pontosan fizeti. Egy más jelentésben olvassuk, hogy «a svájci gyarmat legkülönb az országban», s maga a király kijelenti, hogy örömet fogadna még svájciakat alattvalóivá.

setzen». A király marginális jegyzete, 1724. ápril 17. *Publicationen*. II. 327. V. ö. u. o. II. 331.

Frigyes Vilmos alapelve a telepítések körüi, hogy csupán protestáns és német bevándorlók jöjjenek birodalmába, melynek protestáns és német jellegét ezen az úton oly vidéken is túlnyomóvá óhajtja tenni, hol – mint Preussenben – eladdig katolikus lengyelségből áll a lakosság-nak több mint felerésze. Nyíltan kimondja, hogy szándéka azt a tartományt, a mennyire lehetséges, németekkel betelepíteni, bár azokat a lengyelek gyűlölik és üldözik.¹ Méltán üldözheték, mint üldözhetne minden benszülött faj oly jövevényt, mely kiszorítja hónából. A német telepítvényest a lengyel ép úgy tekinthette, mint nálunk Tolnában a magyarság a betoluló «klumpás» svábot vagy Slavóniában a szerb lakosság a magyar s német bevándorlókat.

A király e gyűlölség tudatában intézkedik is marginális jegyzetben, hogy a különböző nemzeteket külön falvakba kell csoportosítani.² Ekkép jobban megférnek egymás mellett.

¹ «Mein Vorhaben dahin gehet, dass dortige Landt so viel möglich mit Teutschle Leuthe wieder zu besetzen, welche aber wie Euch nicht unbekannt ist, von der dortigen nation sehr gehasset und verfolgt werden.» *Publicationen*. II. 287.

^a «Wo ganze wüste Dörffer in Lithauen sind, in selbigen nicht die Nationes untereinander confundiret, sondern in einem Dorffe nur eine Nation angesetzt werden solte». A király marginális jegyzete. 1721 július 5.

Preussen tartomány, mely a lengyel királyság kiegészítő része volt s a szlávok torkában fekszik, Frigyes Vilmos óta úgy szólván a civilisait világ ultima Thuleja,¹ s a németiség védbástyája amaz éjszaki vidékeken. Frigyes Vilmos tette azzá. Ő alkotta újra az elpusztult országrészt. Ezrivel küldött oda munkás németiséget, s arra a tartományra is kiterjeszté az 1717-ki iskola-törvényt, mely szerint a szülők bírság terhe alatt köteleztettek arra, hogy gyermekeiket ötéves koruktól tizenkettedik életévök betöltéséig iskolába já-rassák.²

A salzburgi származású jövevények letelepítése Preussen tartományában, sok oldalról jellemzi a királyt. – Méltó lesz vele bővebben foglalkoznunk.

Az 1720-as években Firmián salzburgi érsek, tartománya protestáns lakóit keményen üldözte, kik e miatt, a westphaliai békére hivatkozva, kivándorlási engedélyért folyamodnak. A herceg-érsek e tényben, az alattvalóknak egy békekötésre való hivatkozásában, lázadást lát. Osztrák ezredeket kölcsönöz, s azokkal elszedeti a protestánsok b.lliáit, lakásaikba szállásolja, mindenké-

¹ «(C'est) un pays que je regarde comme le non plus u.tra du monde civilisé.» Frigyes Voltairehez 1739 július 27. *Oeuvres complètes* de Voltaire. Basle, 1788. LU. 418.

² Noorden: *Historische Vorträge*. Leipzig, 1884. S. 166.

pen nyomorgatja velök. A kakukkos órák békés készítői ő nagy nyomorúságokban a birodalmi *Corpus evangelicorumhoz* mindhiába fordulnak. A birodalmi protestáns status csak jajveszékelni tud, sérelmeket emlegetni, de a cselekvéstől rég elszokott.

Ekkor az üldözöttek Berlinben kopogtatnak a pulykamérgéről nem kevésbé, mint kegyességéről ismeretes királynál. Előadják panaszait, s megvigasztalva térnek vissza. Királyi szó biztatja őket, hogy nem hagyja el nyomorúságukban. Országa nyitva áll előttök, s ki fogja nyitni ketreczök ajtaját.

A király annyira bizik eljárása sikerében, hogy midőn még csak lépéseket tesz a kivándorlási engedély kieszközlésére: már akkor egész építő-hadsereget állít munkába Preussen kipszult tartományában. Még Salzburgban van az a lakosság, melynek letelepítésére roppant előkészületeket tesz a király. Általa kinevezett mérnökök, hivatalnokok, egész sereg téglavető, ács, kőműves, asztalos, üveges és az építkezéshez szükséges egyéb mesterember dolgozik, tervez, ír, fűrfarag, kalapácsol Preussenban. Ezredeiktől kirendelt katonák segédkeznek a nagyszerű építkezésekben. Maga a király a legpontosabban meghatározza a telepítvényesek házainak építés-módját, háztartásukat, utalványozza jószágaiból az építőanyagot stb.

Ezzel egyidejűleg megkezdi diplomatizálását,

szokása szerint durván, de gyakorlati belátással és sikeresen. – A regensburgi birodalmi gyűlésen kijelenteti, hogy ha a salzburgiakat nem engedik kivándorolni, visszatöreléssel fog élni.

A császári udvar félti a maga *pragmatica sanctióját*, s rákényszeríti az érseket, hogy protestáns alattvalóit bocsássa szabadon. Mire Firmián, tél derekán 900 embert, javaikat visszatartva, kiver az országból. A földönfutók sirlalma Berlinig hat, s fülébe megy a királynak.

Frigyes Vilmosnak tervei vannak a salzburgiakkal. Neki nem kellene koldusok, kiknek a koldustársasága összes vagyonuk. Idején látja a represszáliák alkalmazását. Azonnal királyi parancs megy Halberstadtba és Mindenbe, hogy a katholicus püspökség összes javai zár alá vétessenek s a királyi javak tisztviselői, az állam részére kezeljék a birtokokat.*

Ez erőszakos rendszabályra mozgásba jő az egész katholicus világ, s az szorítja rá az érseket, hogy 1731 október 31-dikén kiadja a protestánsokat kiutasító pátenst, melynek értelmében a kivándorlók javaikat eladhatják s minden értéket magokkal vihetik. E pillanattól fogva valóságos népvándorlás ered meg délről éjszakra, Salzburgból Poroszországba. A népvándorlás rendszeresen megy. Donauwörthben jelentkeznek a kivándorlók, ott rakják batyujokat számozott kocsikra,

* Carlyle: *Frederick the Great*. IV. 262.

s onnan mennek a regensburgi porosz ügynökségig. Sokan vannak szegények. Egyszerre 9000 jelenik meg a porosz ügynökségnél, mely nagy számuktól megriadva fordul a királyhoz, mi tevő legyen a rengeteg néppel? A király válaszául a jelentés szélére szóról szóra e sorokat írja: «Pompás! Hál' Istennek! Minő kegyelemben részesíti Isten a brandenburgi házat! mert ez bizonyára az Istentől jó.»*

A regensburgi ügynök a hallei telepítő ügynökségig kalauzolja a kivándorlókat. Minden férfi négy, nő három, gyermek két garast kap úti költségül a porosz királyi pénztárból. Az útbaeső protestáns lakosság megkönnyíti vándorlásukat, megvendégelvén, jó szívvel látván hitsorsosait.

Mikor pedig a brandenburgi kapun bevonulnak Berlinbe: ím ott lovagol velők szemben maga a király. Szóba áll velők, buzdítja, bátorítja őket, s rikácsoló hangján rázendíti velők együtt ama kegyes zsoldárt: «Te benned bízunk eleitől fogva! »

Szegény emberek, nincsen bibliájok, elszedték tőlük? Bibliát osztat ki közöttük. Szegény emberek, nincsen lelkipásztoruk, elűzték mellőlük lelki vezéreiket? Theologize candidatusokat rendel melléjük, minden csoportnak egyet-egyet, hogy

* Beheim-Schwarzbach: *Hohensollernische Colonisationen*. Leipzig, 1874. S. 203.

legyen lelki vezérök, s kalauzok Berlintonl Preussenig. «Isten vezéreljen benneteket!» kiáltja utánok a király, s azonnal hozzálát vezetésökhöz. Mintegy isteni szerepet visz a menekvökkel szemben. Hogyne hihetné, hogy isteni munka, melyet most végez, ha ily auspiciumok mellett kezd hozzá.

S mennek a száműzöttek jó kedvvel, hálaérzettel szívökben, «örömet összehasonlítva útjokat a zsidók utazásával az ígélet földére». Új hazájok nem idegen többé rajok nézve. Ezentúl türhető jobbágyi állapotban élhetnek. Nem kell többé rejtegetni szent könyvöket, s a király segíti megépíteni templomaikat, iskoláikkal egyetemben.

A tenyeres-talpas, jól megtermett, nyílt tekintetű, becsületes, szorgalmas nép kezében ég a munka. Néhány év múlva kitűnik, hogy betelepítésök nem csak erkölcsi haszonnal jár, hanem egyszersmind roppant anyagi előnyökkel. A gyarmatos, ki maga költségén jött s a maga költségén szerelte föl gazdaságát, kilencz évig nem robotolt s nem adózott; ha csupán útiköltségét fedezte sajátjából, három évig, ha egészen a király költségén élt, két évig volt mentes minden tehertől. Mire az a határidő letelik, a kerges markok arany bányát nyitnak a kincstár számára.

Hat millióba került a telepítés.* Roppant

* Beheim-Schwarzbach: *Friedrich Wilhelms I. Co-*

summa, de hasznos befektetés, elhelyezve a természet nagy bankházában. Ki tudná kiszámítani, hányszor üzette vissza magát Poroszországnak? A bizton számító jó gazda, a pater patriae nem sajnálta ilyesmire a pénzt. A XVIII. század egyéb monarcháinak – kik egy-egy carousselre vagy háborúra Isten tudja mennyivel többet költöttek – ily áldozatra bizonyára nem lett volna pénzök. Ez a különbség köztük és Frigyes Vilmos közt. Melyik a fősvény a két fél közül? – kérdehetnök Macaulaytól.

Hat millió árán, mintegy tündér-suhintásra, Kelet-Poroszország kiemelkedik hamvaiból. Ama tartománynak csupán kis-litvániai részében, mely a tatároktól legtöbbet szenvedett, 332 falu, tizenegy város, tömérdek templom, iskola, malom és gyár alapított vagy épült újra.*

A néptelen ország lakosságának ily rendkívüli úton, legalább is 150,000 emberrel való szaporítása, magában véve nagy áldás a porosz monarchiára. De tulajdonképeni jelentősége abban áll, hogy az új gyarmatosok pusztító hadjáratoktól

Ionisationsverlc in Lithauen, vornehmlich die salzburger Colonie, Königsberg, 1879. S. 90.

* Beheim-Schwarzbach: «*Hohenzollernsche Colonisationen*. S. 161. – E. Dannappel: «Die Literatur über die salzburger Colonisation, 1731–1735» cím alatt a kívándorlásról szóló egykorú röpiratok teljes lajstromát tette közzé, Petzholdtnál: *Neuer Anzeiger für Bibliographie u. Bibliothekwissenschaft*, 188H. II. u. III. Heft.

mentes országokból jöttek, oly földekről, hol a művelődés háborítatlanul fejlődhetett. A puszta telkekre, s a lassanként szolgaságba süllyedő gyöngébb s léhább idegen népesség helyébe mindenféle ügyes mesterember s szorgalmas földművelő lép, kik új aerát nyitnak a porosz ipar és földművelés történelmében.

Már 1739-ben így ír Nagy Frigyes Voltairehez apja ez alkotásáról: «Több mint fél millió lakosa van Litvániának, több városa mint valaha, több nyája mint hajdan, több vagyona és nagyobb termékenysége, mint Németország bármely vidékének. S mindaz, a mit mondtam róla önnek, a király (tudniillik Frigyes Vilmos) műve, ki nem csak elrendelte, hanem maga hajtotta végre a gyarmatosítást; ki nem kímélt gondot, fáradságot, rengeteg kincset, ígéreteket, jutalmakat, hogy biztosítsa szerencsáját és életét egy fél millió gondolkodó lénynek, kik egyedül neki köszönhetik boldogságukat.» *

Ily nagy tettek művelője, egy országalapító, ki százezrek boldogságát századokra biztosítja: ámbár iszonyú despota, ámbár lábbal tipor mindent, a mi útjában áll, – azért mégis csak pater patriae! S van annyi érdeme e dicső névre, mint a világ legnagyobb szónokának.

* *Oeuvres complètes* de Voltaire. LII. 419., 420. Frigyes ugyanezen levelében olvassuk e passust: «La Lithuanie prussienne ... peut être regardée comme une création du roi mon père».

VI. A TABACKS-PARLAMENT.

XIV. Lajos a napot választá jelképéül. Fényes udvara valóban úgy tekinthető, mint a nap, mely körül forgott egész Európa minden udvara. Hatása van arra is, a ki nem követi szokásait. Az is hozzá méri cselekvését az által, hogy reagál ellene: mindig épen a visszáját teszi annak, a mit Versaillesban művelnek.

A reactio Versailles galans udvara ellen sehol sem oly szembeszökő, mint Berlinben. Frigyes Vilmos daczos jelleme, még apja életében megtúlva a porosz udvar francia módiját, a mint a hatalom birtokába jut, vad erélylyel alakítja át a királyi udvart a durvaság tűzhelyévé. «Bin ein deutscher Fürst» mondja mellét verve, számtalanszor, s ilyenkor a németiség alatt mindig a bárdolatlan egyszerűséget, sőt a parasztságot érti. E felfogás nem ismeretlen előttünk.

Még nem régiben, «a fokosnak fénykorában» az igaz magyarság és a paraszt tempó, iker-fogalom ezrek gondolkodásában. S valljuk meg őszintén, ha ily nézetek széles elterjedésre találnak: az igazság magva rendesen meg van bennök. Frigyes Vilmos nemzete például, bizony parlagi nemzet az ő korában, midőn a «Preussenthum» typicus kifejezője még mindigaz uckermarki jun-

ker, ép úgy mint később mi is parlagi nemzet vagyunk, míg egyfelől Pontyi, másfelől Baczúr Gazsi jelképezi az úri rendet.

Frigyes Vilmos ellenszenve a párizsias szalon élet iránt, s a németségről alkotott fogalmi idézik elő nála azt a visszahatást, hogy oly korban, midőn a diplomaták rózsavízben mosdanak, s illái szer árad el az udvarokon: az ő udvarában egyetlen parfüm a pipafüst.

A dohányt még alig száz éve, hogy spanyol vagy angol katonák bevitték Németországba, hol – nem úgy mint francia földön – a felsőbb körökben is egész szenvedélyvel estek neki a dohány élvezetének. Már a XVIII. században, két udvarban valóságos dohányzó-klub alakul: a hollandi vászonpipa egyesíté I. György angol király körül hannoverai Herrenhausenban az esti társaságot, ép úgy mint Frigyes Vilmos körül. De Györgyre nézve a füstölő klub csupán szórakoztató társaság, ellenben Frigyes Vilmosnál valóságos politikai institutio.

«Én vagyok a porosz király pénzügyminisztere és tábornagya!» – e szavakat üzente trónra léptekor az anhalti herczegnek.* Hozzátehetne volna: igazság-, kereskedelem-, vallás-, belügy stb. minisztere. Az ő országában árnyéka sincs alkotmányos parlamentnek, de még titkos tanács-

* Ranke: *Neun Bücher preussischer Geschichte*. Berlin, 1847, I. 143.

nak sem. Miniszterei tulajdonkép csak írkok, kik lajstromozzák s végrehajtják, mit a «divino jure rex», föltétlen engedelmesség igényével parancsol, még pedig határozottan, katonásan, mert meggyőződése, hogy a parancs bizonytalansága az engedelmesség megbízhatlanságát vonná maga után. Törvényhozó testület funkcióit szintén maga végzi, ő az élő törvénytár, egyetlen, kizárólagos magyarázója a fönnálló törvényeknek s alkotója újabbaknak.

Volt azonban tabagieja, tabacks-collegiuma, melyet helyesebben nevezhetnénk tabacks-parlamentnek. Osformája a parlamenteknek. Valóságos angol parlament – a normannok korából. Mikor még a király és a *barones regni* összejöttek parlírozni fontos államügyekről.

A tabagie Frigyes Vilmost durva, természetes úton, s a lehető legolcsóbb áron részesíti a parlamentek minden hasznában, de a parlamenti intézménytől elválaszthatatlan kellemetlenségek nélkül. Kaszinó ez, bizalmának letéteményeseiből alakulva, kik parlamenti ékesszólás helyett hollandi vászonpipával s vágott dohánynyal vannak fölszerelve. A tabacks-collegium többnyire államügyekről tanácskozik, formalítások nélkül. Itt nincs szükség absolut többségre, lélekkáprázató szónokokra s dialektikai kötélhánycukra, vagy gyöngyén szavazó «népség s katonaság»-ra. Itt a szavazatok súlyát nem a szavazók száma, hanem a szavazat tulajdon súlya határozza meg. Ő fel-

sége különben sem döntené el dohányzó pajtásai körében az államügyeket; de örömet rajok tereli a beszédet, hogy mintegy észrevétlenül értesüljön bizalmi embereinek véleményéről, s ő ahhoz képest cselekedjék.*

A nagypipájú király, kinek van elegendő vágott dohányja, tabagiejában fürkészi, s a füstfellegből szerencsésen kihalászsza, mit műveljen a végrehajtó-hatalom, s mit szólna az ország ez vagy amaz állami intézkedés tárgyában. Ez értesítés megadása másutt legfőbb, leglényegesebb funkciója a parlamentnek és a titkos tanácsnak. Poroszországban mind ez a tabacks-collegium főadata.

Pipafüst a parlamenti ékesszólás helyett! Nem lehet itt beszédártól tartani. A tabacks-parlamentnek szigorú házszabályai vannak, melyek közt legelső, hogy sohasem szabad letenni a pipát. Az indiánok is, ha pow-wow-t tartanak a szónokok közt egy nagy öblű pipát köröztetnek, melyet békepipának (kalumet) hívnak, mert a szónokokat időről időre elfoglalván, betömi a száj okát. Annyi bizonyos, hogy a ki pipát szorít foga közé, drágán adja a szót. Nem beszél többet, mint a mennyit épen mondania kell. Inkább nyugodtan ül, nézi a füstfelleget, s ha szól is valamit, röviden mondja, mert kialszik a pipája.

* Beneckendorf: *Karakterzage aus dem Leben Köpig Friedrich Wilhelm's J.* Berlin, 1787. I. 137. VI. 37.

Elmondja hát véleményét a lehető legrövidebben, s ismét szájába veszi a pipát, hogy valahogy ki ne aludjék, mert a kialudt pipáért, elmaradhatatlan a rendreutasítás a szigorú házelnök, a király részéről.

Ő felsége minden kastélyában egy-egy fabü-torozatu tágas terem volt berendezve az esti összejövetelek megtartására. A berliniben, potsdamiban és charlottenburgiban máig mutogatják.* Nyáron sátor alá szokta hívni parlamentjét, mely körülötte összeül olyankor is, midőn utón van. Mert a királyra, a természet ez egyszerű gyermekére nézve, az estéli pipázás, s a pipászó melletti politizálás ép oly természeti törvény, mint a nap felkölte vagy lenyugvása.

Ott ülnek vagy tizenketten, hosszú hollandi pipákkal, melyek tág öble tele tömve lelke-dohánnyal. A társaság egy tagja, Seckendorf császári követ, nem szívvelheti a dohányt, de azért neki is úgy kell tennie, üres pipájával, mintha pipáznék, hogy ekkép a dolgok megállapított s törvényenyé emelt rendjét ne zavarja. A terem asztalain nagy csomó vágott dohány, hollandi serpenyő izzó tőzeggel, a vendégek előtt magyar bor, vagy néha rajnai sörös kancsók B hideg ételek.

* A Tabacks-collegium képmását, a charlottenburgi várkastélyban lévő egykorú olajfestmény után közli Stacke: *Deutsche Geschichte*. Bielefeld u. Lpz., 1881. V. Abth. S. 897.

A ki a terembe lép, szó nélkül foglal helyet, pipára gyújt s a körbe ül. Asztal körüli, a parlamentben, mindenki teljesen egyenlő. Maga a király, a «divino jure rex», leszáll olymposi magaslatáról, égi felhők közül a füstfelhőkbe, s itten pajtásának tekint mindenkit. Annyival inkább, mert a parlament állandó tagjai, csekély kivétellel katonatisztek, s a király szemében, ki maga is tiszt, tisztí kék zubbonyban jár, ezredese saját ezredének, – minden főtisztje «Kamerad», kiket, ha nagy gyakorlatokon kitesznek magokért, megölel, megcsókol, mindenek szeme láttára.

Fölkelni, ha valaki bemegy vagy kimegy, vagy akár észrevenni az új vendéget, szorosan tilos. S Frigyes Vilmos szigorúan megköveteli a házszabályok megtartását! Élte utolsó napjaiban, midőn már féllábbal a sírban állt, a trónörökös, Eheinsbergből jövet, egész váratlanul betoppant a parlamentbe, hol a tagok, meglepetésükben mintegy önkénytelenül fölállnak s meghajtják magokat. A haldokló királyt fájdalomosan érinté e ház-szabály sértés. «Hm! a feljövő nap! – dörmögi – megtörik a törvényt, a feljövő nap kedvéért. Majd megmutatom én nektek, hogy még életben vagyok!» Hívja cselédjeit, s bocsánatkérésekre nem is hederítve, zsölylyeszekén kigurigáztatja magát a teremből. Kedvencz szárnysegéde, Hacke, utána siet, de csak parancsot kap, hogy a tabacks-collegium azonnal hagyja el a termet és ne jöjjön össze soha többé.

S másnap, mikor azért mégis megjelennek a parlament rendes vendégei, zsandár áll elébök, rajok ripakodva: «Kein Zutritt!»¹

Pipaszó mellett, toccadillo s trictrac-játék közt folyik a társalgás. Kicsibe megy a játék, mint Macaulay mondja, hat garasba. Csekély summa! Macaulay azért említi föl, hogy annál kirívóbban színezzé a király fukarságát. Mi sem mondjuk, hogy ilyesmiben fősvény ne lett volna. Bátorkodunk azonban a történetírók ama Trismegistusával szemben megjegyezni, hogy a ki nem a nyereség kedvéért játszik, nem örömet játszik nagyba. VI. Károly császár is csak egy forintba játszott à l'hombre-t, Frigyes Vilmos pedig – a történelmi hűség kedvéért legyen mondva – a toccadillo koczkajátékát Macaulay hatásvadászó hat garasába sem játszotta, hanem épen semmibe, egy árva fillérbe se. Egy alkalommal határozottan föllépett ugyan, hogy ezentúl «nem játszik puffra, mint a szabók hanem játszóját egy garasba». Propositióját azonban játszótársa, a pomeraniai Flans tábornok, nem akarta elfogadni, ékes plattdeutsch dialectusban határozottan kijelentvén, hogy «abba ugyan nem egyezik belé! Felséged – úgymond – most is, hogy puffra játszunk, majd a fejemhez vágja a koczkát, hát még mi lenne akkor, ha pénzbe játszanánk.»²

¹ Pöllnitz. *Mem.*, II. 540.

² «Det lat ick schonst bliven! Ew. Maj. werfen mi

A tabacks-parlamentben vígan folyik a tanácskozás, meg a bor. A szapora kancsó-jártatásnak nem ritkán az az eredménye, hogy a királyt itt már nemcsak vére izgatja, hanem a szesz is. A marczona nevetést és csendes pöfékelést olykor vad lárma, és szitok, asztalütögetés meg toporzékolás váltja föl. Haragos villámok cikáznak a levegőben; és senki sem tudhatja, mikor csap le a menykő? Jó szerencse, hogy a lefekvés ideje békebiróként lép a pipázó körbe, mely katonai szemlék előtt 7-kor oszlik szét (egyenest az ágyba, mert 2-kor kell kelni!), máskor pontban kilencz órakor.

A dohányzó-klub legrégebb törzsvendégei: Lipót anhalt-dessaui herczeg, köznyelven «az öreg Dessauer» és Grumbkow miniszter, altábornagy s a General-Directorium elnöke. Mind a kettőnek jelentékeny része van a király marandó alkotásaiban. Ez a két ember az, kinek szavára ad valamit a király; a velők való társalgást tehát nem tekintheti elvesztegetett időnek. Nekünk sem fog ártani, közelebbi ismeretségbe lépni hősünk legkiválóbb barátaival. Noscitur ex socio, qui non cognoscitur ex se.

Az öreg Dessauer és Grumbkow legtalálőbb jellemrajzát a baireuthi örgrófné, Frigyes Vilmos

bynah de Würfel an den Kop, da wi umsonst spielen, wat würde et geben, wenn ick mit Se um Geld spielen sollte», Förster: *Friedr. Wilhelm*. I. 249. 250.

leánya a következőleg vázolja: «Az anhalti herczeg e század legnagyobb hadvezérei közé számítható. Teljes katonai képzettség, a polgári ügyekben való sajátos tehetséggel párosul benne. Brutális külseje (son air brutal) félelemgerjesztő, s arczkifejezése nem hazudtolja meg jellemét. Szertelen dicsvágya minden bűnbe beleviszi, csakogy czélját érje. Hü barát, de engesztelhetetlen s véghetetlen bosszúálló ellenség azokkal szemben, kik szerencsétlenségökre meg merték sérteni. Kegyetlen és képmutató, szelleme ki-művelt, s társalgás közben, ha akarja, igen kellemes tud lenni. Grumbkow számot tehet a legügyesebb miniszterek közt, kik rég idő óta szerepeltek, igen csiszolt ember, könnyed, és szellemes társalgó; művelt, alkalmazkodni tudó s behízelt szelleme tetszést arat, kérlelhetetlenül satirizáló nagy tehetségével, mely századunkban nagy divatban van. Komolyat a mulatsággal tudja egyesíteni. E szép külsőségek alatt ravasz, érdek-hajhászó és áruló szív rejtőzik. Magaviselete a legszabálytalanabb, egész jelleme bűnök szövedéke, melyek őt minden becsületes emberre nézve irtóztatossá teszik.»*

E jellemrajz igaz színben tünteti föl Frigyes Vilmos legkiválóbb munkatársainak egyéniségét. Hozzátehetjük azonban, hogy az öreg Dessauer

* *Mémoires* de Fr. S. Wilhelmine, margrave de Ba-reith. Brunswick, 1810. I. 249. 250

főltaláló lángész a taktika terén, s mindenben kitűnő, a mi a közigazgatásra vonatkozik. Grumbkow nem annyira találékony, mint az öreg herczeg, de általánosabb képzettségű, a kormányzásban rendkívül hasznavehető tulajdonokkal. Ő az egyetlen ember az országban, ki változtatni tud a király nézetein. Éles szeme mindenkor föl tudta fedezni, mely oldalról férközhet ura gondolkodásához, a czélből, hogy fordítson rajta. Grumbkow egy maga, meg tudta törni a pietista hallei theologusok befolyását a királyra. «Ce chien de Francke», a mint Wilhelmina nevezi a hallei világhírű árvaházak alapítóját, az udvarból kényszerűit Haliéba vonulni, mert Grumbkownak útjában állott. Ez az ember vérmérsékletére nézve, mely jéghideg, teljes ellentéte a királynak. Angolna simaságú, ki ha föllobban, azt tudatosan, számításból teszi. Rendíthetetlen nagy hatalmi állását a berlini udvarban, érezteti mindenkivel, főkép ellenségeivel. A királyt hátamögött szüntelen korholja, mi által hatalma határtalansága felől tévútra tereli környezetét; mert a szeszélyes király körében tulajdonkép senki sem számíthatta ki előre, mennyi ideig marad a királyi kegyelem birtokában. Grumbkow, ki évdíjat fogadott el Ausztriától, legkevésbé lehetett biztos ama kegyelemről, melyet hogy megőrizzen, az udvari ármaný minden nemét éber figyelemmel, állandóan kellett üznie, le az egész udvari alsóbb személyzet gyalázatos megvesztegetéséig.

A tabacks-parlamentben az öreg Dessaueren s Grumbkowon kívül senkinek sincs önálló véleménye, vagy ha van is, nagy ritkán, s félve meri kimondani. Grumbkow azonban néha szembe száll a királylyal is, de ha az nem enged, Grumbkow, annak tudatában, hogy autokrata uralkodó minisztere: azt a mi ellen kardoskodott, becsvágyó szolgálati buzgalommal hajtja végre.

A korona első hivatalnokai, s a hadsereg vezérei közül Dersehau, Buddenbrock, herczeg Holstein-Beck, Waldow és Flans tábornok, Hacke szárnysegéd, «az öreg, ravasz, császári aranyokkal meg nem közelíthető Ilgen miniszter», * gyakran részt vesznek a parlamenti pipázásokban. A trónörökös többet volt ott, mint szerette volna, s a kis herczegek estén kint mind be szoktak jönni, háromszögletű kalapjukat illedelmesen levéve, hogy jó éjszakát kívánjanak a papának. Látogatóba jött fejedelmek mindannyian, diplomaták, mint a fecsegő Pöllnitz, Seckendorf a császári, s Hinckel a hollandi követ, saintén élvezhetik a király kétes értékű társalgását.

A terem háttérében, a sörös kancsók ós hideg étek közt egy félig elázott ember időnként, föl-szólításra, fönhangon olvassa a fámát, a napi híreket a gazettákból és Journalokból. Jakob Paul Gundling ez, szintén állandó s nagyon hasznavehető tagja a tabacks-parlamentnek. Egyéb-

* Förster. II.99.

ként könyvmoly (és borzsák), királyi kamarás (és kocsmai Hanswurst), az Académie des Sciences elnöke (tulajdonkép az utolsó udvari bolond).

Bejárta széles e világot (Angliánál számítva a szélét). Megtanult mindent, a mit csak meg lehet tanulni. Szorgalmának méltó jutalmát is vette a boldogult jó királytól, I. Frigyesről. A sánta kis emberkét nem hiába hasonlítja Achilleshez, Hannibal- és Caesarhoz. A XIV. Lajos udvarát utánzó I. Frigyes Gundlingot megtette udvari historiographusnak. Jó dolga volt: Pontac keserédes vörös borát vederszámra élvezheté.

De a józan eszében tönkre ment, mindent tudó tudományos férfiú, im negyven éves korában» miután megírta egy tuczat brandenburgi Kurfürst herkulesi avagy themistoclesi hőstetteit: hálátlanul elbocsáttatik a tudomány pártolásáról tudni sem akaró Frigyes Vilmos, az új király által. Busultában, szégyenében, szeretne a föld alá sülyedni, – de csak a pinczéig jut, a *Leipziger Polterhans* ivójáig. Ezentúl nem a fejedelmek törtériáját írja, csak a kocsmá vendégeit mulattatja historiette-ekkel, anekdotákkal, melyek fejében helyet kap az ivóban. * A mi az jelenti, hogy ingyen ihatik a mennyi belefér.

A *Leipziger Polterhans* kocsmá helyiségébe, hadgyakorlatok után be-be térnek a tiszt urak is. Grumbkow is megjelent ott egynehányszor, s

* Förster. I, 256.

szemébe tűnt az a sajátságos «visage à faire rire», e pávián képű figura-ember, ki idétlen possékkal mulattatja, vagy komoly hangon disserál előtte «de omni scibili». Úgy gondolja, hogy ez elzüllött emberből, kinek nagy jártassága van a történelem, földrajz, címertan, oklevéltan, udvari czeremóniák rejtelseiben, – jó házi bútor válhatnék a tabacks-parlamentben. Szól a királynak, ki a pedáns «tudóst» szerződteti mint újság-fölolvasót. Kötelessége egyszersmind, a magas uraságoknak fölvilágosítást adni, az előforduló tudományos dolgokról. Ne feledjük, hogy oly korban élünk, midőn I. György angol király, meg a nagy Leibnizot is «dictionnaire vivant»-jának nevezi s csupán annak használja.*

Jakob Paul Gundling 1717 táján bejutva a tabacks-collegiumba, élte végéiglen. ott marad. A királyt soh'sem hagyja el, nyomon követi mint az árnyéka. Épen mivel nincsen benne egy szemernyi józan ész, vagy tiszta élcz: mások élczeinek pompás czéltábla. Ezer bolond tréfát követnek el vele. A király, az udvaronc-z-világ kigúnyolására, királyi kamarássá nevezte ki. Egy ízben a tabacks-parlament törzsvendégei levágták kamarási érczkulcsat. A terembe lépve, ő felsége kérdi tőle: «hol a kulcsa? kamarás úr?» – «Kulcs? kulcs? nini elveszett!» – «Annyi mintha a

* *Oeuvres de Leibniz*. Nouvelle édition, par M. A. Jacques. Paris, 1846. II-e Série, p. 28.

katona elveszti a fegyverét, – förmed rá a király – micsoda igazság az, ha egy tudatlan ficzkót agyonlőnek olyasmíért, a mit egy tudományos férfiú semmibe sem vesz!»

Szegény tudós meghökken. Érzy, hogy rossz mederben van a dolog. Már a fejét félti, midőn a hirtelenében törvényszékké alakúit tabacks-parlament, hosszas tanácskozás után, kimondja, hogy ajánlja a vétkest a király kegyelmébe. De büntetésül jó ideig egy rőfnyi fakulcsot kell, országvilág előtt hordoznia a nyakában. Szegény feje okult e szerencsétlenségen, s midőn elvalahára visszakapta érczukulcsát, – kabátjához drótoztatta a lakatossal.*

Ha így lehet mulatni egy bolondon, micsoda sublimior élvezet lesz, ha párja akad. Abban az időben csillag vagy épen üstökös gyanánt (mely ritkábban látható), szerepelt a tudós világban bizonyos Herr Fassmann, ki uralkodói kegyért, vagy lipcsei könyvtárosoknak, könyveket készített. Ez már nem oly kötözni való (fou à lier), mint Gundling. Műveiben, melyek Frigyes Vilmos, Erős Ágost s más monarchák életét tárgyalják, itt-ott föl-fölcsillan egy szikra józan emberi értelem s helyes történelmi érzék. Ismeretei azonban rendezetlenek. Nem hiába szereti a journalisticát: az irodalmi nomádélet, zürzavaros, sivár ismereteihez legjobban illett. Az egész tudós

* Carlyle: *Frederick the Great*. III. 54.

merő félszegség, tele tücskökkel-bogarakkal. Frigyes Vilmos szemében ferde eszűségre vallott már az maga, hogy tudós lett belőle.

Nagy nehezen ez is bejut a parlamentbe, s riválisa lesz Gundlingnak. Egymásra uszítja őket a király, kinek durva szájíze csakis ilyen durva tréfákban leli gyönyörűségét. Viharos tetszés kíséri, midőn az egymás ellen régóta berzenkedő tudósok végre tetteleg hajba kapnak, s egyéb hiányában a parazsas sepernyőt verik egymás fejéhez s egyéb testrészéhez. Fassmann az erősebb, s nem éri be azzal, hogy megveri a versenytársát, hanem ki is hívja. De a vér mezején, a tabacks-parlament jelenlétében, Gundlinget elhagyja bátorsága, eldobja pisztolyát, ő nem akar embert ölni, magát sem akarja meglövetni. Kegyetlen ellenfele azonban nem tágít, előrelép, s fojtással töltött pisztolyát belelővi Gundling parókájába, mely lángot vet, gazdája elájul. Harsogó nevetés, s a Gundling nyakába öntött egy veder víz, zárja be a *tragicomœdiat*.*

Valóban, nem csodáljuk, ha Frigyes Vilmos, a mindenkifölött igazságos fejedelem, ki szolgálataihoz mérten, méltányosan jutalmaz mindenkit: Gundlingnak, bár tudósként járkal az emberek között, fejébe nyomta a csörgő sapkát. De egyebet is művelt vele, mi bámulatba ejthetne, ha nem tudnók okát adni. Előbb báróvá tette, hogy

* Förster. I. 275., 276.

érzékeny dőfést adjon azoknak a magdeburgi báróknak és lovagoknak, kik birtokaik allodificálása miatt ellene mertek szegülni. Majd kinevezte «bolond tanácsadónak» (lustiger Rath), «udvari tanácsosnak és udvari bolondnak» (Hofrath und Hofnarr); mi által az udvari méltóságokról alkotott megtisztelő nézeteit igyekezett kifejezni. S miközben egy kis majmot fia gyanánt fogadtatott el a «pávián képű» emberrel: egyszersmind a Leibniz alapította s örökös elnöklete alatt állott berlini királyi társaság vagy Académie des Sciences valószínű elnökévé léptette elő.

Gundling uram fekete selyem hajtókás, paszomántos skárlátvörös kabátban, szalmaszínű nadrágban, vörös harisnyában, vörös csatos cipőben büszkén lépegetve foglalta el díszes helyét a tudományok akadémiájában. Az a hely, hajlandók vagyunk hinni, meg is illette őt, oly akadémiában, melynek egy egész évi összes tudományos termelese – egy kalendárium, az akadémia almanachja. Abban az akadémiában, melyet ő felsége hivatalosan fölszólított, mutassa ki: «miért habzik a champagner?»*

Aligha volt valaha király, kinek annyira ne lett volna érzéke az úgynevezett tudományosság iránt, mint Frigyes Vilmosnak. Irodalmi dicső-

*Bartholmèss: *Histoire philosophique de l'Académie de Prusse, depuis Leibniz jusqua Schelling.* Paris, 1850. I. 85., 90.

ség az ő szemében hiúságok hiúsága. Egyszerű, műveletlen eszejárása általában minden hiúságot úgy fogott föl, mint a magyar nép, melynek pszichológiájára nagy érdekű, hogy a hiú szó a régi nyelvben üresét jelent, s így a hiúság annyi mint üresség. Frigyes Vilmos szerint is a foliáns-irkálás hiúsága, nem egyéb mint üres buborék, «blauer Dunst», az ő nyelvén szólva.

Hogyne óvta volna e léhaságtól fiát, kire egy élet fáradalmaival virágzásra emelt birodalmat hagyott? s midőn belátta, hogy fia a reá váró komoly munkától elfordulva, irodalmi s művészeti férfiatlan, babra-munkákba merült, hogyne lázadt volna föl iszonyú vére, tulajdon gyermeke iránt!?

Az irodalom tulajdonképen az emberiség gondolatainak tárháza, mely évezredek szellemi kincseit őrzi. Csakhogy az irodalomnak két fajtája van, az egyik bölcs, a másik esztelen. Az egészséges irodalom a természet- és szellem-világ törvényeit kutatja, ismerteti azokat, vagy a föl-fedezésökre szolgáló eszközöket. E fajta irodalom rendszerint mesterkéletlen; egyszerű köntösben adja át egy-egy nemzedék ismereteit a nyomába hágónak, s fejlődésében termékeny eszméket, föl-fedezéseket hoz fölszínre, melyek úttörői a haladásnak, előkészítői jobb jövőnek. Az irodalom másik fajtája egészségtelen, beteges, elhomályosult elmék műve, melyek phosphorescens állapotba jutva, világítanak, mert rothadásnak indultak. Ez az irodalom rendszerint czikornyás, nincsen

benne tanúság, haladása csak sülyedés: minél előbbre halad, annál mélyebben merül a képtelenség tengerébe, honnan a fulladozó józan emberi értelemnek alig-alig szalad föl egy-egy buboréka.

Ily irodalom képviselőivel érintkezett Frigyes Vilmos, kinek szemében a tudomány is csak annyit ér, mint a mennyit használ. S azt jól látja, hogy a Gundlingek egyébre, mint időtöltésre nem valók. Nem tudja hát tudósait komolyan venni.

Józan ítélete épen annyira becsülte az embereket, a mennyit érték. Az ő tudósai annál tudatlanabbak, minél több az ismeretök, s minél nagyobb a hírök. Kajdász dicsőség, «blauer Dunst», egyéb semmi! Mind a mellett nem üldözi e hiú hadat: még arra sem méltatja, hogy sokat foglalkozzék velők. Az elődeitől rámaradt tudományos intézetek nagyobb részét a régi lábön hagyja meg, s azok valóban nem is hanyatlanak országlása alatt.

A hallei egyetemet azon mód tartja fönn, a mint átvette trónraléptekor, kétségkívül nem annyira a tudomány, mint inkább – mikép az egykorú Manteuffel gróf írja* – az accise ked-

* «la barbarie y gagne (tudniillik Poroszországban) de plus en plus de terrain; un pays, où l'on n'aime les savants, qu'en tant qu'ils peuvent servir à augmenter les revenus des accises.»

véért. Mert a hallei egyetem az accise révén többet jövedelmezett az államnak, mint a mennyibe került: évi dotációja 7000 tallér volt, míg ugyanott, az egyetem alapítása óta, a fogyasztási adójövedelem 12,000 tallérral emelkedett. Talán e kedvező körülménynek tulajdonítható, hogy Frigyes Vilmos nem szállította le az egyetemi tanárok fizetését, mely aránylag elég jó lehetett, mert idegen egyetemekről kiválóbb erők is szívesen mennek Haliéba. így ment Jénából a porosz egyetemre az államjog s történelem rendes tanárául, porosz udvari tanácsosi címmel a brassói születésű Schmeitzel Márton.¹ Ugyanott működik Heineccius, Böhmer, Ludewig és Gasser.

Ha a király néhanapján foglalkozik az emberek e «gyámoltalan» fajtájával: szembeötlő, hogy jobb irányba óhajtja terelni munkásságukat. Szeretné hasznukat venni. Thomasius egyetemi tanárral polemicus művet írat a simultaneum ellen.² A hallei jogtanárokat megbízta egy új «honi törvény» (Landrecht) kidolgozásával. De nem mulasztja el kijelölni az irányadó szempontokat, melyek szerint a honi törvénynek készülnie kell. Fönn akarja továbbra is tartani a római

¹ Seivert: *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten*. Pressburg, 1785. S. 369., 370.

² Lehmann: *Preussen und die Jcath. Kirche*. (Publicationen. I.) I. 682-684

jogot, de összhangzatba hozva a tényleges állapotokkal.*

Mivel a király csak oly intézeteket pártfogol, melyek közvetlen, kézzelfogható hasznára szolgálnak az országnak: kívánni sem lehet, hogy valami különös kegyben részesítse schlendrián tudósait. Inenn van, hogy a mi újítás, bővítés történt országlata alatt a tudományos intézeteken, mindaz kapcsolatban van a hasznos, a közvetlenül hasznos ismeretekkel. A haliéi egyetemet egy új tanszékkal gazdagította: a gazdasági, pénzügyi és kamarai tudományok tanszékével. Vagyis, a pénzügyi hivatalnoki szolgálatban jártas emberét, kamarai hivatalnokai kiképzésére alkalmazta az egyetemen. Praktikus újítás: ő felsége kedves kamaráit ezentúl jól betanított hivatalnoksereg adminisztrálhatja. Másik újítása a tudományos intézetek körül, kapcsolatban van uralkodó szenvedélyével, a hadsereggel. Ez abban állott, hogy az Académie des Sciences mellett egy orvos-sebészi intézetet szervezett, melynek célja volt a hadsereget képzett chirurgusokkal ellátni.

Ily kivételes rendszabályok, melyeknek akkoriban is ismerhették magyarázatát, nem verik le a közönséget arról a meggyökerezett véleményről, hogy a király lelke mélyéből megveti az emberek azon fajtáját, mely paripa helyett betűkön nyar-

* Ordre an die Juristenfacultät zu Halle, 18. Juni 1714. (*Zeitschrift für deitscfoes Recht.* VI. 88.)

gal. Hiszen tüntetőleg manifesztálta ezt mindjárt trónraléptekor, midőn amaz emlékezetes királyi tilalmat hirdettette ki, melynek értelmében, két év leforgása alatt, semmiféle hírlapot sem szabad kiadni Berlin városában!*

A királyok által adott példa mindenütt ragadós. Sokan vannak, a kik egyenesen a czélből függesztik rajok szemeiket, hogy utánozzák jóbanrosszban, válogatás nélkül. Frigyes Vilmos példája is hamar talált követőkre. Nagy hatással volt környezetére, főkép a tiszt karra, melyben állandó gúny tárgya a lateiner, a könyvforgató katonatiszt. A tisztikar tetszeleg tudatlanságával, melyben csakugyan nem igen volt párja. Poroszországban trombitásból lett, rendszerető, kötelesség-tudó, pontos és ügyes tiszt, de tanulatlan embernek, mai napiglan Friedrich Wilhelm Offizier a neye.

VII.

PATER FAMILIAS.

Frigyes Vilmos nagy gondot fordított fia, a trónörökös nevelésére. Szereti is a fürge eszű gyermeket, kiből egykor Nagy Frigyes lesz, — de szeretete veszedelmes, mert föltételekhez van

* Roscher: *Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland*. S. 371.

kötve. Spártai népet alkotott népéből, s fiában e népnek spártai királyt akart adni uralkodóul. Fiának első kötelessége leendő a királyi mesterség gyakorlása: akarja tehát, hogy fia teljesen belelétalálja magát abba a szerepkörbe, melyet a végzet jelölt ki számára. Szóval, minden ízében királylyá akarta nevelni fiát, a trónörököszt. De nem oly «ünnepélyrendező» királylyá, minő az ő korában a Rajnán túli királyi testvér, nem is oly tétlen ünnepi bálvány képpé, minő a császár: hanem országkormányzó, tevékeny, igazi királylyá, minő őnmaga volt.

Ehhez képest a trónörökös nevelése sarkpontjául a vallásosság gyakorlatát, a katona-élethez szoktatást s a hasznos ismeretekre való tanítást jelöli ki. Isten az alapja a mi földi és mennyei boldogságunknak s örökösödő monarchia csak isteni jogon állhat fönn. Legyen tehát a jövendő király istenes, felekezetektől iszonyodó, pápistaságot kerülő, jó protestáns. Hasznos ismereteket sajátítson el. Tehát a nyelvekből tanuljon meg németül és francziául, mert ezekre szüksége lesz, de a latinnal ne rongtsa az egészségét. Első eset Németországban, hogy egy koronás fő elítéli a latin nyelv tanítását. Ő előtte csak egy tudós, Thomasius mert nyilatkozni a tudósvilág fölkent nyelve ellen, kijelentve, hogy az romlás a tudományra, mert minden gondolatot ködbe borít, s romlás a nemzetre, mert a magasabb művelődést minden laikus, de különösen

az egész nő-nemre nézve, teljesen lehetetlenné teszi.

Frigyes Vilmos nem indokolhatta volna ellenszenvét a latin iránt oly alaposan, mint Thomasius tette volt, de belátta, hogy az a nyelv már kétezer éve meghalt, el van temetve, s nem akart vállalkozni a hulla galvanizálására. Fiát annál inkább óvja tőle: magunknak is van elég eltávolítandó haszontalanságunk, nem kell azt a régi pogányoktól tanulnunk. Természetes, hogy az ó-kori históriáktól is kíméli fiát, de annál inkább megkívánja, hogy tanítói ismertessék meg a brandenburgi ház történetével. Nap y dolog a domesticum exemplum, hatása nagy tettekre hevít, s bölcs tettekre, mert ha minden ízében ismerjük a dicső elődök kormányzását, ezzel föltárúi előttünk ama fegyvertár, melyben a nagy diadalokra alkalmas fegyverek őriztetnek.

Rendeli továbbá a király, hogy fiát a történelemben oknyomozólag (*raisonner sur l'histoire!*) vezessék be, s ne hanyagolják el a «*jus naturale und gentium*» s a földrajz, a történelem e szeme párjának ismertetését. Számtan, gazdaság, tüzéség, erődítéstan, általában a hadtudományra vonatkozó minden előismeret szorgalmasan taníttassék.

Jó katonának kell válni a fiúból, mert katonai lábon álló állam feje lesz egykoron. Nevelője is mind katona. Nevelése vezetője, Duhan de Jandun, az öreg király katona pajtása, még a stral-

sundi sánczokból; életvidor, képzett, értelmes, lelkiismeretes ember. Becsületére válik Frigyes Vilmosnak, hogy ép ezt az embert szemeli ki nevelőül fia mellé; ezt az embert, kinek legnagyobb dicsőítője maga a tanítvány (Nagy Frigyes), midőn Duhant «szellemi apjának» nevezi.

Felsőbb utasításokhoz képest, katona-regulára fogják a gyöngé egészségű királyfit. Reggel 6-tól esti 10-ig folyton talpon van, s minden percze beosztva. Mesterei utasítva vannak, hogy szoktassák gyors öltözködésre, tisztaságra, pontoságra s a katona-élet egyéb kívánalmaira. Már mint gyermek, legtöbb idejét a gyakorlótéren tölti, a számára katonai iskolákból összeszedett egy század apród között.*

Azonkívül sokat van a király körül, – hogy jó példát lásson. Teendőjét a hét minden napjára, minden órájára, pontosan, írásbelileg kiszabja a király, s megköveteli minden nap, hogy reggel, délben, este körülötte legyen a trónörökös. Gyakran elviszi magával utazásaira, hogy tanuljon, tapasztaljon, kapjon kedvet a királyhoz méltó foglalkozásokhoz, minők a sereg-szemlék, számadás-vizsgálások, hadgyakorlatok, törvényes inquisitiók, s szórakozásul vaddisznó-vadászatok meg tabacks-parlamenti ülések.

De a fiú veszedelmes hajlamokat árul el. Kedvetlen az apródok gyakorlatain, unatkozik a

* Carlyle: *Frederick the Great*, II, 206., 207.

vadászaton, s közönynyel vesz részt a hadgyakorlaton. Ellenben szereti a verseket, szellemes történeteket, a fuvolát! melynek Frigyes Vilmos szerint csak az ezred-zenekarban van jogosultsága. Örömet követi a legújabb francia divatot, szereti a kis topánkát, mely kecses kis lábát még kecsesebbé teszi. «Elasszonyosodott ficzkó (ein effeminirter Kerl) – mondja róla a király – hiszen haját úgy hordja mint a kakadu, a helyett hogy követné a katona-regulát, mely rövidre nyírt hátul csapba kötött haját szab elő».

Micsoda haszontalan hajlamok ezek! Frigyes Vilmos jól tudja, hogy fia a sorstól sokat fog nyerni; de azt is tudja, hogy hajlamai fogják megszabni öröksége értékét. Fia, önmaga, családja és országa érdekében vél tehát cselekedni, midőn ama fősarjadzó hajlamokat, a maga módja szerint, vagyis erőszakosan ki akarja irtani Frigyesből.

Borbélylyal megy fiára, s jelenlétében megnyíratja – a reglement szerint.* Hiúz szemekkel örökdi a Kronprinz minden lépése fölött. Időnként meglepi. Egyszer a királyfi egyik tanítójával épen titkos portyázáson van a latin nyelv birodalmában, midőn nyílik az ajtó, s betoppan a király. Oly ijedten, mintha tetten kapott hamis pénzverők volnának csapják össze szerszámaikat, a latin könyveket. Késő elővigyázat.

¹ Preuss: *Friedrich der Grosse*, Berlin, 1832. I. 16.

«Mit csináltak?» menydörgi a király, kitalálva a helyzet képét. – «Felséges uram, – rebegi a tanító – explicálok a Prinznek «auream bullam». – «Megállj gazember, adok én neked «bauream bullam» kiált a király, s bambuszbottjával döngetve a szerencsétlen paedagogot, kirugdossa a másik szobába. Frigyes az alatt az asztal alá menekül, «azt hívé, hogy ott biztonságban van». De a papa – après l'expédition faite – vissza rohan, s hajánál fogva húzza ki a trónörököszt az asztal alól. Határhányáskor akkoriban néhány suhanczot szoktak lehúzni, hogy el ne felejsék, hol a határdomb? Frigyes Vilmos is «azért hurczolja meg s veri arczul jobbról-balról» első szülött fiát, hogy holta napjáiglan emlékezzék a mensa, ae-re.*

Ezzel a latin tanulásnak vége szakadt, de csakhamar apa és fiú közt is megszakad a természetes viszony. A két lélek azon mérvben távolodik egymástól, a mint a fiú szellemi önállósága izmosodik. S utoljára meggyűlölik egymást szívők mélyéből.

A király azt akarja, hogy fia egészen olyan legyen, mint ő, hasonlítson hozzá mindenben, mint hatos a tallérhoz. Bajosan fog menni. A királyfi újabb nemzedékhez tartozik, mely nem

* «Auream bullam». Förster. I. 356. – «Mensn, se, dominus, i, ardor, ris.» *Memoiren u. Tagebücher* von Heinrich de Catt (*Publicationen aus den h. preuss. Staatsarchiven*. XXII. Bd.) Leipzig, 1884 S. 34.

élhet épen úgy, mint a régi. Új veretű Friedrichs'or, élesen kidomborodó saját kinyomattál.

Azonkívül az apa és fiú közt kitört viszálynak általánosabb jellege is van. A töről metszett nyers németiség küzdelme ez a túlfinomult francziával. A németiségben a mi jó, nemes, becsülésreméltó van, nem tisztult még meg salakjától, még mindig faragatlan, durva, a barbárság egyéb ismertetőjeleivel. A francziák utánzásra méltó remek tulajdonai nem ismerhetők még föl, a hozzájuk tapadó erkölcstelen, tisztátalan, czikornyás járulékok között.

A német nemzet is megharczolta azt a harczot, mely eredeti jó tulajdonai megőrzésével részesíti majdan a franczia kultúra áldásaiban. A küzdelem bére lesz a két nemzet sajátosságait egyesítő új művelődés, melyen az összes modern német társadalom alapul.

A homlokegyenest ellenkező két irány kegyetlen lándzsatorését szemléljük az apa és fiú küzdelmeiben, melyek borzasztók, mint a minők szoktak lenni az egy vérből valók versengései. Frigyes fényűző, adósság-csináló, könnyűvérű, önfejű, franczia utánzó, költői kedély, tehát mindenben ellenére van az egyszerű, becsületes, nehézkes, faragatlan, gyakorlati észjárású német felségnek. Nyilvánvaló, hogy ez «lasszonyosodott ficzkó» előtt nem szent az apja példája, másként nem lenne annak mindenben ellentéte.

Nem szenvedhetik egymást. A király azonnal «bête brute», mihelyt megpillantja fiát. Megrugdalja, kékre veri, hajánál fogva meghurczolja. Ebéd közben fejéhez vagdalja a tányérokat, újabb hibákért kenyéren, vízen s undorító maradékételel tartja.¹

Ugyaníly bánásmódban részesül a királyfi egyetlen szövetségese, testvére Wilhelmina. – Gyöngé leány, kinek gyakorolnia kell magát abban, hogy ügyesen félreugorjék, ha apja kampos spanyolnádjával feléje sújt, másképp meghalna a csapás alatt. Az elkínzott két testvér egymással levelezve, titkos írást talál ki. Scarron komikus regénye alakjai után, apjuk neve «fityfirty (ragotin)», Grumbkowé «ármány (la rancune)», Seckendorfé «zsvány (la rapinière)».²

S a gyermekek nem menekülhetnek anyjok ölébe, ki szívesen gúnyolja ugyan velők együtt a rettenetes házi zsarnokot, de nem mentheti meg őket a botozástól. Különben is oly nő, kinek «tervei» vannak, szövevényes tervei gyermekeivel, mely tervek azok helyzetét még elviselhetlenebbé teszik. Az anya-királynő ugyanis ketős házasságot tervez: Frigyes és az angol királyi hercegné, valamint Wilhelmina és a walesi herceg között. A király politikai okokból ellene van, szenvedélyes lelke egész erejével. Ezentúl csa-

¹ *Mémoires de Wilhelmine*. I. 146., 147., 190.

² u. o. I. 153., 154.

ládja minden tagjában összeesküvőt lát, s üldözi mindeniket barbár vadsággal.

Egy ízben Potsdamban a királyfi atya szobájába megy. A király fölugrik, üstökön ragadja fiát, s a földhöz vágja. Ott, miután karja erejét gyakorolta a királyfi szegény testén (après avoir exercé la vigueur de ses bras sur mon pauvre corps), ellenállása daczára a legközelebbi ablakhoz vonszolja, nyaka körül csavarja a függönyzsinórt s meg akarja fojtani. Szerencsére fel tud állni az ifjú, megragadja a király kezét s kiabálni kezd. A lármájára összefutó cselédség kimentí apja kezéből. Ettől fogva nap-nap mellett ki van téve hasonló veszedelemnek.¹

Kétségsbeesve, szökésben keres menedéket. Angliába akar menekülni, de terve fölfedeztetik, s a király dühe határt nem ismer. Mert a herceg katonatiszt volt a hadseregben; szökése tehát a király szemében desztálás!

Tudnunk kell, mikép tekinti a király a desztálást, s erre egy példát hozhatunk fel. A legnagyobb német philosophusok egyike, Wolff Keresztély, hallei tanár, bevádoltatott a király előtt, hogy oly tanokat hirdet az eskü megtartásáról, melynél fogva ő felségének bármely gránátosa bizvást desztálhat, s azt mondhatja, ezzel nem követett el Isten ellen való vétket.² A király

¹ Wilhelmine. I. 190., 191.

² Beneckenclorf: *Karakter züge*. II. 23.

vére fölforrt e szavakra. Azonnal parancsot mond tollba, mely szerint Wolff Keresztély a híres philosophus, negyvennyolcz óra alatt mindenestől pusztuljon Halléból s a porosz terület-ről, – akasztófa terhe alatt (bei Strafe des Stranges!*

Ismerve immár a zsarnok észjárását, képzelhetjük a királyfi ügye mily átkozott fordulatot vett, a mint a király desertálásnak minősíté menekülési kísérletét. Szenvedélye paroxysmusában kardot ránt fiára, s bizony még keresztül szúrná, a «becstelen, gyáva szökevényt (lâche déserteur, qui n' a point d' honneur)», ha Mosel tábornok közéjük nem veti magát: «Felség! – kiáltja – szúrjon le engem, de kímélje meg fiát! »² E szavakra bösz gerjedelme pillanatra megenyhül. Egyelőre beéri azzal, hogy elfogatja fiát, letéteti vele kardját, egyenruhájával együtt, melyre érdemetlenné vált, s szoros őrizet alatt küldi a Rajna mellől Odera melletti Küstrinbe, várfogságra. Ő maga, Berlinbe érve, a herceg könyvtárát, a legtöbb baj okozóját, józan belátásának elcsavaróját,³ kíméletlenül hordókba pakol-

¹ V. ö. bőv. Zeller: *Preussische Jahrbücher*. 1862. 47.

² *Mémoires de Wilhelmine*. I. 239.

³ «denn aus Büchern lernt man nichts, sondern die Pratique musz es machen, und ist eben das Lesen allerhand unnützer Bücher Schuld, dasz der Kronprinz in verschiedene verderbliche. und gefährliche Umstände

tatja s mind a 4000 kötetét udvari könyvárusa által, kótyavetyén adatja el Hamburgban. A királyfi volt nevelőivel, kik úgy elhibázták egy katonai állam leendő fejének nevelését, keményen érezteti kegyvesztésének súlyát. Frigyes katona pajtásai Spandauba hurczoltatnak talicska-tolni. Egy énekes, kinek hangjában sokat gyönyörködött a trónörökös, nyilvánosan kikorbácsoltatott a városból, utóbb fonóházba internálták.

A felbőszült despota legiszonyatosabb saját tűzhelyénél. Törvénykönyvében meg van írva, hogy «a ki a desertort szökésében elősegíti, akasztófán száradjon; s mihelyt bűne rábizonyul, azonnal, be sem várva a Mi megerősítésünket, fölakasztassék».* Leányáról nem hiába teszi föl, hogy be volt avatva Frigyes szökési tervébe; ha tehát fel nem akasztatja, legalább agyba-főbe veri.

«Alig vett észre – írja Wilhelmina – szívét elragadta a harag és a düh. Egészen feketévé lett, szemei szikrákat hánytak a dűhtől, szája tajtékot túrt. Gaz söpredék, így szólt hozzám, hogy mersz megjelenni én előttem? eredj czimborául bitang testvéredhez. E szavakat mondva, egyik kezével megragadott, s a másikkal több ökölcsapást mért arczomra, melyek egyike oly

geraten». Közli R. Koser: *Friedrich der Grosse, als Kronprinz*. S. 81.

* Försternél II. 202.

erővel szállott halántékomra, hogy hanyatt vágódtam, s fejem bizonyára ketté hasad a padló sarkán, ha Sonsfeld asszony hajamnál fogva meg nem kap. Mozdulatlan maradtam a földön. A király, nem bírván többé magával, meg akarta kétszerezni csapásait s szeretett volna lábbal tiporni. A királyné, testvéreim és a többi jelenlévők szerencsére megakadályozták szándékában. Mindnyájan körülöttem sorakoztak s ekkép Kamken és Sonsfeld asszonyok fölemelhettek a földről ... . A királyné éles kiáltásokba tört ki, szilárdsága elhagyta; kezeit tördelve, eszehagyottan szaladgált a szobában. A bösz harag úgy eltorzította a király arczát, hogy rémület volt ránézni. Testvéreim, kik közül a legifjabb még alig négy éves, térdeihez borultak s könnyeikkel iparkodtak meglágyítani. Sonsfeld asszony tartotta fönn egészen összezúzott s a kapott csapásoktól megdagadt fejemet (ma tête toute meurtrie et enflée des coups que j'avois reçus.)*

A palota előtt összefut a népség, borzongó kíváncsisággal hallgatva a palotából ki-kihangozó kísérteties üvöltést, jajveszékelést, vad lármát és szitkokat. A fegyverbe állott főörség az ablakok alól csak nagy erőfeszítéssel tudja elkergetni a tömeget, melynek köreiben elterjedt a hír, s hiteltre is talált, hogy a király sajátkezüleg ölte meg fiát s leányát. Szeleburdi diplomaták útján

* Wilhelmine. I. 242., 243.

ily értesítést kapnak a külföldi udvarok is. Azonban csakhamar puszta mendemondának bizonyult a gyermek-gyilkolás vádja.

A dolog ez időszert tulajdonkép úgy áll, hogy a hercegnő a berlini palotában kenyérvízre fogva, négy fal között őriztetik gránátosok által, míg bátyja, Frigyes herceg, bűntársával Katte hadnagygyal, Küstrinben várja végzetét. Várfogságban van ugyan, de pillanatnyi helyzetét tekintve, nincs okunk rajta szánakozni. Titokban jobb ellátásban részesül, mint a berlini kastélyban, s szenvedélyeinek élhet, menten azon veszedelemtől, hogy fuvoláját összetörik a fején, vagy megbotozzák azért, mert Bossuet-t és Basnage-t olvasgatja.*

De hajszálon függ feje fölött a Damokles kardja. A király hadi törvényszéknek adja át a «szökevények» ügyét, mely 1730 október 25-ikén Köpenickben ült össze.

Mit akart a király fiával, meg akarta-e öletni vagy sem? tisztán kitűnik eljárásából. Megbízta ugyanis Mylius főhadbíró, kérdezné meg a trónörököstől: mit érdemel az az ember, ki becsületét megszegi s összeesküszik desertálás végett? Méltonak tartja-e magát arra, hogy államfő legyen?

* «enfermé trois mois seul dans une chambre, où . . . je n'avais pour toutes ressources que Bossuet, sur les *Variantes*, et Basnage.» *Memoiren* v. Heinrich de Catt. S. 265., 408,

Meg akarja-e életét kíméltetni vagy sem? Vajon eljátszott élete megmentéseért hajlandó-e lemondani ősei trónjáról?

A herceg a király kegyelmébe helyezi sorát; inkább lemond a trónról, inkább elszenvedí a halált, csak az örökös fogságtól menekedjék.

A herceg meg volt törve. Vajon nem ez volt-e a király szándéka!? Nagy alkotásokat, egy komoly munkában eltelt életnek egy egész ország virágzásában látható összes eredményeit juttatja örökül a trónörökösnek, ki ha nem király, hanem poéta, komédiás, tönkre teszi, mit ő oly fáradsággal épített.*

Mert az újonnan alkotott, intézményekkel kellően meg nem szilárdított, autocraticus kormányzatú államra nézve valóban életkérdés a monarcha egyénisége. S mi lenne ebből az államból, mely egészen a fegyelem, kötelességteljesítés, hű szolgálat, rend és alárendeltség eszméire van alapítva, ha a zászlóeskü szentségének megszegésére megtorlás nélkül adhatna példát épen az, a ki legközelebb áll a trónhoz? Szavakban nem világosíthatta föl fiát: töredezve tudta kifejezni gondolatait; ütlegekkel nem tudta megtéríteni:

* «Fritz ist ein Querpfeifer und Poet, – így nyilatkozott a király – er macht sich nichts aus den Soldaten und wird mir meine ganze Arbeit verderben!»
Preuss: *Friedrich der Grosse*. I. 32.

csak elkeserítette. Most a végleteken van a rettegetes tusa: itt az idő a makacs siheder megtörésére. Tudtára kell adni, hogy vagy megtörik esztelen akarata, vagy meg kell szakadnia. Mély, kitörülhetetlen benyomást kell gyakorolni a herczegre, megmutatni neki az örvényt, melybe könnyelműsége, engedetlensége, önfajúsága sodorta. Szándéka, fiának «istentelen szívét szétmarczangolni, meglágyítani s megváltoztatni».

A haditörvényszék nem tartá magát illetékesnek ítéletmondásra a trónörökös ügyében. Szándékolt, de végre nem hajtott szökés: családi ügy a király és fia között, vazallok és alattvalók, nem ítélnének abban. Katte hadnagy élethoszsiglani fogságra ítéltetett.

A király azonban fia «istentelen szívét szétmarczangolni» kívánja, hogy megadja magát. Ha valaha, mostan érzi egész teljességében családfői kötelességét dynastiája, s királyi felelősségét nemzete irányában. Annyit tudott latinul, hogy kimondhassa: fiat justitia, pereat mundus! «Ámbár – úgy mond – nem szokta a katonai ítéleteket szigorúbbá tenni, hanem inkább enyhíteni», – most az egyszer ellenkezőleg jár el. Ezért a szegény hadnagy, a herczeg büntársának fenyítékét halálos büntetéssé súlyosbítja. A trónörökösnek, királyi parancs következtében, az ablaknál kellett állania, midőn társa, kit ő csábított el, a vesztőhelyre ment, s szemtanúnak kellett lennie kivégzésénél. «Bocsánat, ezer bo-

csánat!» kiáltja kezét tördelve, Katte felé. «Semmi ok rá!» hangzik a válasz, s a herceg ájultan rogy össze. Mire magához jő – mindennek vége.*

Valóban mindennek vége. Rettenetes megpróbáltatásai után, az az ifjú ember, oda van kényszerítve, hogy kilépjön önmagából. Erős lelke le van sújtva egy még erősebb által. Gyémántot csak gyémánttal csiszolhatni, s a ki erőt tud venni rajta, bizonyára szintén *ex meliore luto factus*.

Két héttel Katte kivégzése után, a kegyelmet nyert trónörökös ünnepélyesen tett bűnbánó hűségesküt, s belépett a küstrini hadi és uradalmi kamarába hivatalnoknak. A katonatiszti kék egyenruhára méltatlanná vált; csukaszín polgári öltönyben kell járnia a király végleges kiengesztelődése idejéig.

Az a kiengesztelődés sokáig tart. Négy esztendeig. De a szenvedés iskolájában megtört herceg, már mint ifjú, keserű tapasztalatai által oda van kényszerítve, hogy megalkudjék a világgal s örökös *compromissum*hoz szokjék. Támasz nélkül érezve magát, önsegélyhez szokik, szenvedései tüzeiben megacézlosodik jelleme, tud titkot tartani, magába zárkózik, s mindenképen azon van, hogy visszanyerje atyja kegyelmét.

* Koser: *Friedrich, der Grosse, als Kronprinz*. S. 31-72.

Frigyes csakugyan megtért. Élte a bizonyosság, midőn később függetlenül intézhette. Nincs oly álarcz, mely soká elrejthetné a ragaszkodást, de olyan sincs, mely tartósan színlelhetné, ha hiányzik. Az ész nem képes sokáig a szív szerepét játszani.

Ki oly lelket, mint az övé, meg tud hajtani, hogyne tartotta volna azt csodatüneteménynek, mely országkormányzásra született. Hona fölvirágzása im erre az erőre vihető vissza, erre az erőre, melyet föltett szándékától nem tántorít vissza semmi a világon. Szemében így jelenik meg a «király» valódi alakja.

Fölismerik egymást. Meglátják egymásban a jó oldalakat is. Véget ér a kegyetlen harcz, mely után a könnyelmű ifjúból komoly férfi, a francia bel-espritből Frigyes Vilmos kedve szerinti trónörökös vált. Az első, a ki meglátta, hogy Frigyes Vilmos teremtő szellem, hogy alkotója monarchicus hadseregnek és közigazgatásnak, valamint egy monarchicus népnek: fia, a trónörökös volt. «Mily rettenetes ember, – mondogatja a haló porában nyugvóról – de mennyire igaz, belátó és kormányra termett». S mikor táborba száll, első szavát amaz árnyékhoz intézi: «mennyire örvendene, nem is hinne szemeinek, ha így és itt látna!?»

Midőn Frigyes, évekkel Frigyes Vilmos halála után, egész Európával viaskodott a csaták mezején, atyja gyakorta kísértett álmaiban.

Több ízben fogatja el zordon katonákkal, «mert nem szereti eléggé atyját». Többször kergeti el szerető anyja és testvére mellől: «mit csinálsz itt? takarodj előlem».

Látományok gyötrik untalan. A hét éves háború dicsőséges csatái közben ismét ködfátyolképet lát álmain keresztül. Felizgult képzelme Charlottenburgba viszi, hol egyszerre megjelenik előtte Frigyes Vilmos és az öreg Dessauer. «Jól viseltem magam?» – kérdi a szellemektől. «Igen jól!» – hangzik rá a sírontúli válasz. S az álmodozó lázas örömmel kiált föl: «Atyám! a te helyeslésed többet ér, mint az egész világé».*

VIII. «ROCHER VON BRONCE.»

Mikép az eseményeknek, úgy az embereknek és tárgyakkal is meg van a maga perspektívája: vannak, melyeket közelről kell látnunk, vannak, melyeket csak bizonyos távolságról ítélnünk meg helyesen. Frigyes Vilmos bizarr alakja, igaz

* *Memoiren* v. H. de Catt. S. 34: «Quel terrible homme, mais quel homme juste, intelligent et propre aux affaires.» S. 72: «il n'en croirait pas même ses yeux.» S. 33., 419: «quia non amabat satis suum patrem.» S. 76., 106., 130., 304: «Que fais-tu là, retire toi.» S. 328., 427: «votre approbation me vaut mieux, que celle de tout l'univers.»

világításban, csak hosszú idő elmúltával jelenhőtt meg a történelemben. Mert e monarcha tevékenységének legnagyobb része alapvető, durva munka, melynek célja az állam jólléte; de ez intézkedések szoliditása, célszerűsége csak későbbi eredményeiben nyilvánul, s a késő utókor foghatja föl egész nagyságában.

Frigyes Vilmos a modern világ legnagyobb organizáló államférfiai közül való. Állami szervezés nagy munkáját nem elméletekből kiindulva végzi: elmélet nem fér a fejébe, elméleteket nem ismer. A kormányformák sincsenek teljes bevégzésükben lelki szemei előtt. Nem a kritika lépcsőfokain emelkedik az állambölcséség oly magaslatára, honnét az intézmények hatását a közjót mezején, mint a toronyőr a várost, végig tekinthette volna.

Ő inkább kormányférfi, mert annak született, s egyedül arra szenteli ritka lélek- és munkaerejét, előtte az evangélium mellett a józan ész is a törvények törvénye, s a mit az az emberiség rendeltetése felé vezetőnek tart, azt követi vakon. Lelke sugallata, mely saját tapasztalatai s hagyományok eredménye, föltárja előtte a monarchicus eszme titkait. Műveleteit intuitio vezérli, mely fölfogásában eredeti, cselekvésében biztos. Neki nem is volt mit utánoznia, nem is volt honnan merítnie. A nagy választó állama elavult, nem illett volna belé a XVIII. századba; XIV. Lajos «monarchie pure»-je az ő korában annyira elfa-

jult, hogy azt utánozni nem érezhetett magában hivatást. Innen az az eredetiség, mely olykor különcségbe csap át, de a mely a nagy tehetség bélyege.

A porosz állam, minővé Frigyes Vilmos tette, úgy tűnik föl Európában, mint igazi hatalom, mely alapjában biztos, mert a szertehúzó középkori hatalmi elemek fölött győzedelmeskedve, kizárólag hivatásának, a kormányzásnak élhet, s egyedül annak is élt. Állandó és előretörékvő hatalom, mely letipor mindent, mi útjában áll kifejlődésének. Rombol, mert minden újítás szükségkép rombolással jár, s ez a hatalom újítani akar.

Spanyolországban a korlátlan királyi hatalom megalkotása az ország minden tevékenységének elfojtása, mindennemű újítás eretnekítése, az ország tökéletes mozdulatlanságba helyezése árán sikerült. Poroszországban minden emberi munka fölhívása, mindennemű újítás életbeléptetése, az ország teljes mozgásba hozatalával alakított meg a korlátlan monarchia. Amott a mozdulatlanság szükségszerűleg tespedést, emitt a mozgalom szükségszerűleg haladást eredményez.

Első lépés volt a haladás útján a középkori Poroszország megdöntése, melyet Frigyes Vilmos hatalmas keze söpört el a föld színéről. A lovagok korának utolsó lehellete egy nyilatkozat, melyet gróf Dohna, mint a keletporoszországi rendek tartományi marschallja, 1717 ja-

nuár 31-dikén adott át a királynak. Deli leven-téink, francia nyelven fogalmazott okiratukban, a hűbéri ló-állítás fõntartásáért kötik föl kardju-kat s egyszersmind a király által elrendelt egyete-mes telekadó (General-Hufenschoss) behozatala ellen protestálnak, mert ekkép: «Tout le pays sera ruiné».

«Tout le pays sera ruiné? – mormog a ki-rály, marginális válaszában – nem hiszem! hanem abban bizonyos vagyok, hogy a Nie po-zwalam, a liberum veto, a Lengyelországgal tõszomszéd s annak alkotmányára kacsintgató junkerek féktelen szabadossága – ruinálatni fog általam! Mert én megalapítom, ércsziklára épí-tem a souverainitást! »*

A középkori Poroszországnak, további teen-dõi teljes tudatában, így adta meg a kegyelem-dõfést. Ő nem az ötletek embere, ő elõtte a szellemes mondások, a bon mots-k a legnagyobb «pernahajderség,»² hanem mély gondolkodó, igazi erõs fõ; egy-egy eszmét végig tud gondolni,

¹ «Tout le pays sera ruiné? Nihil Kredo, aber das Kredo, dass die Junkers ihre Autoritaet Nie pos volam wird ruinirt werden. Ich stabilire die Souveraineté wie einen *Rocher von Bronze*.»

² «. . . der König hatte keine französische Manieren, könnte auch keine bon mots auf die Petitmaitres-Ma-nier hervorbringen, welches er für die grössten Bären-heutereien hielte.» Protokoll über die Zusammenkunft S. M. des Königs mit dem Kronprinzen.» 1731 aug. 15.

elejét-végét, megindítását, következményeit pontosan kiszámítja, s ha megállapodik, végrehajtja mohó gyorsasággal. Midőn a hűbéri nemesség aspirációinak nyakát szegte, s kíméletlenül félre-rugta a kiszendvedett hullát: eleve tisztában volt, mikép helyettesítse az állam megdöntött oszlopait.

Csakis a korlátlan királyi hatalom rakhatta le a XVIII. század társadalmában a modern állam sarkköveit: a közadók rendszerére támaszkodó önálló pénzügyet és az állandó hadsereget. A pénz- és hadügy, a mint Frigyes Vilmos átvette, merőben esetlegességeken alapulnak. Ő a hatalom e forrásait nem teheti ki többé pusztá véletlennek. Ezért szervezi a modern értelemben vett állandó hadsereget, melyet állandó adózás tart fenn. Egyszersmind biztos kézzel alapítja meg a modern közigazgatás mintaszerű rendszerét.

Frigyes Vilmos a hűbéri nemességet, egy emberöltő alatt, vasvesszővel alakította át állami szolgálatot tevő nemességgé. A fegyveres nemesség mellett, polgári elemekkel erősen vegyített hivatalnoki nemesség támad. E hivatalnoki kar a hadsereg fegyelmét utánzó ellenőrzés alatt áll, mely elkülönzi az alattvalók tömegétől. Még inkább elkülönzi az, hogy tagjai, kik előbb mint helyi hatalmasságok regnáltak egy-egy vidéken, szétszóratnak az egész országban. Frigyes Vilmos eredeti eszméje, melyet azóta nálunk is pró-

bált alkalmazni az önkény-uralom, hogy a hivatalnok sohase szolgáljon azon a vidéken, a hova való. A királyi utasításokban határozottan ki volt fejezve, hogy a «vidéki kamarák és biztosságok hivatalai betöltésénél föl se terjesztessenek oly egyének, kik ugyanazon vidékről valók, hol a hivatal betöltendő». A Preussen tartományi kamarák részére nem poroszok ajánlandók, hanem klevei, marki- és pomerániai alattvalók; a klevei kamarák részére nem kleveiek, hanem poroszok, marki és magdeburgiak; a pomerániai kamarák részére nem pomerániaiak, hanem poroszok, kleveiek és magdeburgiak; a magdeburgi és halberstadti hivatalokra nem magdeburgiak, hanem marki, klevei és porosz alattvalók ajánlandók.*

Ily módon Poroszországban, a szülő megyéjéből más vidékre áttett közigazgatási tisztviselő, ott úgy tűnik föl, mint az egységes állameszme valódi képviselője. Általok szervezetetik Poroszország remek közigazgatása, mi lényegileg abban áll, hogy ott a központi hatalom akarata a társadalom minden rétegével a lehető legbiztosabban és pontosabban közöltetik, s viszont a társadalom hűségesen visszaszolgáltatja erejét, legyen az emberekben, vagy pénzben, a központi hatalomhoz.

* Königliche Instructionen vom 20. Dez. 1722. Art. 1. §. 11. Försternél, II. 176.

Frigyes Vilmos megkívánja, hogy a nemzet, egysége s külső állása érdekeinek, föláldozza önrendelkezési jogát. S ezt oly módon követeli, melylyel megszerzi magának a zsarnok nevet. Mit is adott volna az övéhez hasonló jellem a nép szeretetére, melynek kétes értékét, sőt hiábavalóságát épen apja példáján szemlélhette, ki a legszeretettebb király, de a ki alatt az egész ország nyomor martaléka. Az ő szemében többet ér a boldogabb jövő útját egyengető vas-marok, mint a szeretetreméltóság, mely fészket adva visszaélésnek és zűrzavarnak, áldástalan a jelenben s a jövőben még inkább.

Államátalakító eredeti nagy tervek egységes kivitelére általában igen kedvező a szabadjára hagyott egy akarat; Frigyes Vilmos tervei megvalósításánál egyenesen *conditio sine qua non*. Az ő lelke azonnal egyensúlyt vesz, tétovázóvá, határozatlanná válik, mihelyt másokra is tekintettel kell lennie, mint például a külügyekben.

Ő csak akkor van elemében, törölmetszett eredetisége valóban nagyszabású alkotásokra csakis akkor képes, ha teljesen korlátlanul oszthatja parancsait.

Frigyes Vilmos tehát zsarnoknak született, mert vérmérsékleténél s összes lelki alkotmányánál fogva, egyedül a korlátlanság légkörében tudott hatni, működni, cselekedni.

Kétségkívül zsarnok is volt egész életén

át.* Akaratát minden akadály legyőzésével mindenkor keresztülvitte, önmaga is rabja volt, másokat is rabjaivá akart tenni eszméinek, szeszélyeinek, rögeszméinek.

Ámde személyesen gyakorolt kormányzatában az erőszak és jogtapodás politikája a nemzeti érdekek gondos ápolásával egyesült. Népét minden erővel, annak akarata ellenére is, komolyan boldogítani törekedett. Mindenre kiterjedő abszolutismusa hűséges gyámja volt a szellemi s anyagi kiskorúságra kárhóztatott népnek, s ezzel oly lökést adott hona jólétének, virágzásának, hogy szinte kísértetbe jövünk megfeledkezni a drága bérről, melybe került.

Zsarnoksága e szerint nem volt rideg, elkülönzött önczél, hanem olyanforma mint a Cromwellé, mely hatalmaskodásai fejében, busás kárpótlást nyújtott nemzetének, ha ugyan lehet kárpótolni az elvesztett szabadságot. A király önmagán kívül senkinek sem engedte meg alattvalóit s hazáját sérteni, s ha ki is írta a hazai földből a szabadság legfőbb gyökérszáleit, helyökbe oda plántálta a dicsőség fájának magvait.

Frigyes Vilmos despotismusa kihat az állam minden izületére. Drillmeister volt, és pedig

* «So lange Gott mir – úgymond – das Leben gäbe, ich mir als Herr despotique soviteniren würde, wenn ich auch noch sollte tausend der Vornehmsten die Köpfe abschlagen lassen.» Kosernél: *Friedrich der Grosse, als Kronprinz*. S. 64.

nem csupán katonáival, hanem valamennyi alattvalójával szemben, kiket tulajdonául tekint.* Drilleexercitiumainak tárgya népe és fia ép úgy, mint hadserege. S mindenikbe egyformán veri belé elveit, rögeszméit, gondolkodását, egész valóját.

Mind ennek történelmi jogosultsága van azon földön s azon nép körében, melynek királya volt Frigyes Vilmos. Már a nagy választó-fejedelem, az anarchiát Brandenburgból kiirtván, eszélyes, bölcs politikával zabolán tartotta nemzete minden osztályát. Frigyes Vilmos még szigorúbban fogja nemzetét, s uralkodó szenvedélye, a katonaság szellemét viszi belé a porosz állam és nép minden ízébe. Általa válik minden téren identicus fogalommá a poroszság és a dressírozottság. Az ő kormányzása után egész Poroszország begyakorolt, fegyelmezett phalanxként tűnik föl, parancsra várva, parancsra készen, ... s az a szellem, melyet mi seregében látunk, csak legszélsőbb, legbevégzettebb nyilvánulása annak, mi a nemzet vэфévé vált.

Valóban, azért ment oly nagyra a porosz állam, mert lakosait nemzedékről nemzedékre iskolázzák, hogy megállhassa helyét, dőljön bár

* Poroszországban «tout sujet, de quelque condition qu'il soit, est regardé comme un esclave né, dont le maître peut disposer, comme bon lui semble». Gr. Mantuffel Wolffhoz.

össze Pelion és Ossa. Legnagyobb idomítója Frigyes Vilmos, kinél szinte isteni vonás, hogy egészen a maga képére teremte államát. A porosz állam éles és eltörölhetetlen kinyomatát ő általa nyerte. Frigyes Vilmosnak még erőszakos rendszabályai is csak arra szolgáltak, hogy minél éleesebben kidomborítsák a porosz népjellemet.* Ha átalakította volna jellemével nem egyező módon és irányban: az eredeti jellegzetes tulajdonaikról való lemondás előbb-utóbb megbosszulta volna magát. Egyének s nemzetek nem mondhatnak le büntetlenül eredetiségökről. De mivel épen a nép jelleméhez simult, új Spártát alkotott amaz éjszaki vidéken, mely épen ezért előreláthatólag maradandóbban fogja megőrizni zordon típusát; mert az éghajlattal, s annak következtében is idomult népjellemmel jobban egyezik, mint az ó-világi.

Kérdés tárgya, vajon a nagyhatalmi állás üdvös czélja-e egy nemzet életének. De annyi bizonyos, hogy nagyrahitott nemzetnek, mely a nagyhatalmi állást el akarja érni, szüksége van rá, hogy fegyelmeztessék. Nem ismerünk nagy nemzetet, mely «laissez-faire, laissez-gouverner» elvű kormányzat alatt nőtt volna azzá.

* «Il était vraiment à tous égards un homme de bien, ... en voulant que ses sujets et tout ce qui l'environnaient, eussent des moeurs austères telles qu'il les avait.» Nagy Frigyes nyilatkozata, *Memoiren* v. H. de Catt. S. 97.

Soha nemzet, melynek nem voltak zsarnokai, kik huzamosan féken tartották s törvény előtt meg nem hajtották: nem vitte sokra e gyarló világon. Fegyelmezetlen nemzettel nagyobb combinatiók lehetetlenek, mert megbízhatatlan s esélyei mindenkor csak rosszak, károsak. Oly nemzeteknek, melyek ama fejlődési fokon, ifjúkori szenvedésök ama tisztító tüzén keresztül nem mentek: ha támadnak is nagy emberei, azok csak arra valók, hogy veszedelembé döntsék.

Frigyes Vilmos fiában, Nagy Frigyesben, lángeszű kormányzót hagyott birodalmára, melyet az egy emberöltő alatt a nagyhatalmak sorába emel. Ez lehetetlenség lett volna, ha számításait nem egy fegyelmezett népre, nem a Frigyes Vilmos bot alatt nevelt népére alapítja. Arra a népre, mely mintha rocher de bronze volna, szirterős vállam rendületlen hordozza, s mai napiglan föntartja tulajdon nagyhatalmi igényeit.